Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

HARALD LANGBERG

STAVKIRKER

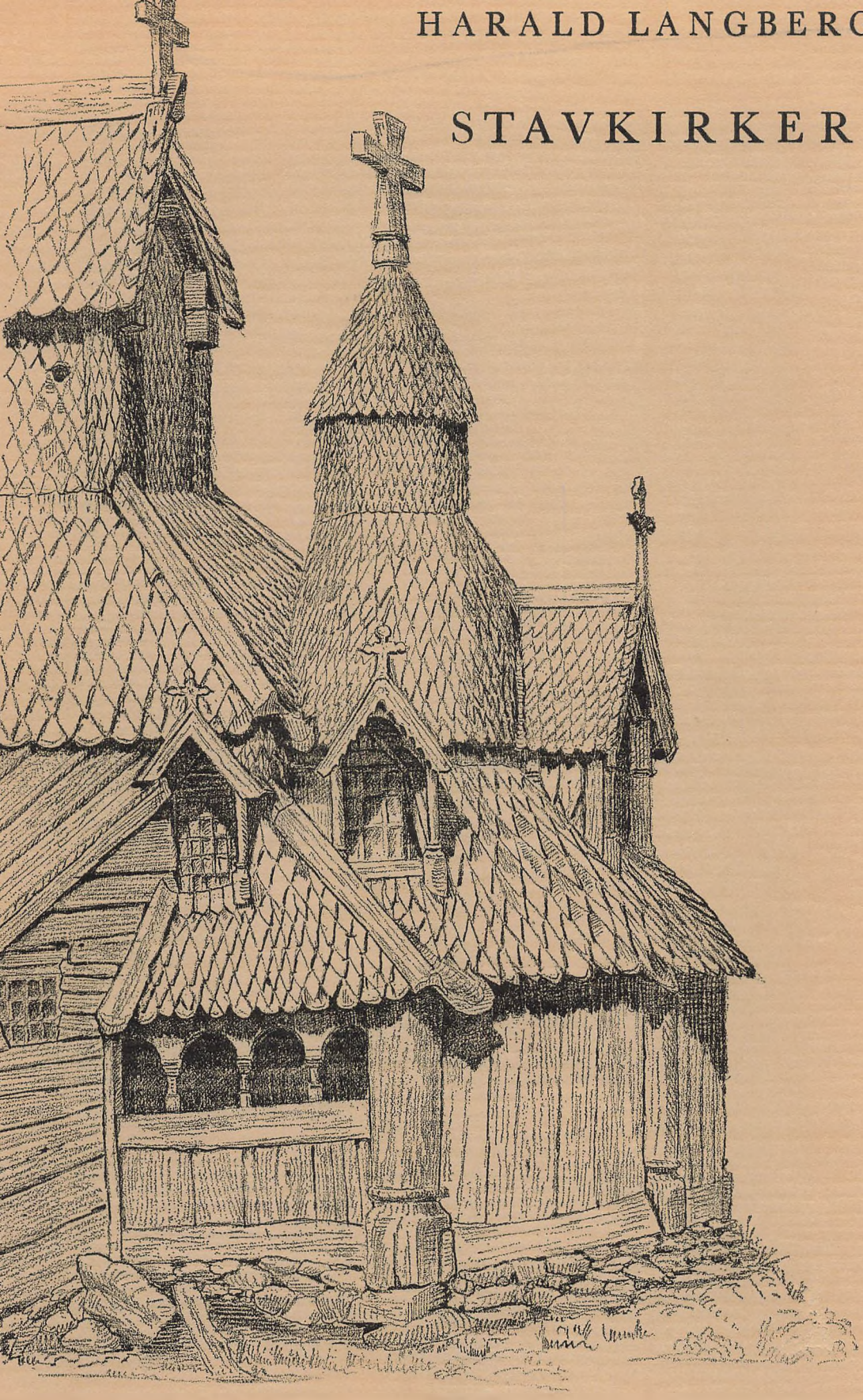

Af samme forfatter:

DANMARKS BYGNINGSKULTUR
I-II Gyldendal, 1955.
(udsolgt)

»Et imponerende værk om Danmarks bygningskultur fra de ældste hustomter til vor tid«

Politiken.

»En solid – og af den hellige forskerild beåndet – fremstilling af den side af dansk virke, som omfatter bygninger
... en sand nydelse at læse«

Berlingske Tidende.

ARKITEKTURENS OPRINDELSE
og andre perspektiver.
Hasselbalch, 1964

»Konsten att skriva. – De som är interesserade av kultur- och arkitekturhistoria bör inte glömma bort Harald Langbergs tankvärda och stimulerande bok«

Sydsvenska Dagbladet.

DØDENS TEATER
Revolutionen 1772,
Gyldendal, 1972

»Hvad jubilæumsåret end kan bringe, vil bogen fremover være fast placeret i Struenseelitteraturen som en, man ikke kommer uden om. Det skyldes dens saglighed, dens solide dokumentation af alt hvad der siges, men først og sidst dens dybe menneskelighed.«

Politiken.

STAVKIRKER

HARALD LANGBERG

STAVKIRKER

En hilsen til Norge
i anledning af rigsjubilæet
872 – 1972

KØBENHAVN 1972

STAVKIRKER

Udgivet af forfatteren i samarbejde med Foreningen til gamle Bygningers Bevaring og med støtte af Ny Carlsbergfondet. Trykt af Langkjærs Bogtrykkeri A/S på Specialtryk 604 fra De forenede Papirfabrikker. Clicheer fra F. Hendriksens Efterf.

© Harald Langberg 1972. Printed in Denmark 1972.

ISBN 87 980209 0 0 (uindb.)

Fås på Nationalmuseet, hos forfatteren, Gråbrødretorv 3, 1154 København K, og i boghandelen. I kommission hos Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A. S.

FORORD

For fremmede, som vil se Norge, kan det være sin sag at have rede på – og finde rundt til – de berømte gamle stavkirker. Det har været hensigten med denne bog at hjælpe interesserede danske, som gerne rejser nordpå, og jeg har som indledning til fortegnelsen over stavkirkerne i Norge skrevet en fortælling om såvel disse kirker som om de forsvundne danske trækirker. Men der er mere end een mening om stavkirker, og jeg må henvise alle, der ønsker nærmere oplysning om de mange forskellige stavkirketeorier – og om konstruktive enkeltheder – til den litteratur, jeg anfører.

For megen venlig hjælp og stor imødekommenhed under arbejdet med bogen bringer jeg norske forskere min bedste tak. Også danske, som har bistået mig under bogens tilblivelse skal takkes, og en særlig tak må rettes til Ny Carlsbergfondet, som har gjort udgivelsen mulig.

At bogen er blevet til for danske læsere betyder ikke, at den skulle være norske aldeles uvedkommende. Måtte den tværtimod blive opfattet som et vidnesbyrd om dansk interesse for Norge, og må det derfor være forfatteren tilladt at betragte den som en hilsen til Norge.

De mange lærde venner, som i årevis har dyrket stavkirkerne, tilegner jeg samtidig bogen i taknemmelighed vel vidende, at de vil finde den alt for ubetydelig. Men den er velment.

Gråbrødretorv i marts 1972. H.L.

Reinli kirke tegnet 1853 af arkitekt Georg Bull. (RA).

EN MÆRKELIG HISTORIE

Dybt inde i Norge, højt på en sydvendt bjergskråning, i det landskab, som hedder Valdres, står Reinli gamle stavkirke. Her har den stået gennem århundreder. I gamle dage fortaltes det, at den egentlig var bygget nede i den frugtbare dalsænkning, men at den kom i vejen for de underjordiske, som – endnu inden den var helt færdig – på en eneste nat flyttede den op, hvor den nu står. De gav i øvrigt bygningsfolkene andre prøver på troldom og fortræd. Men man fik kirken færdig, og befolkningen holdt siden ved den, selv om den efterhånden blev noget forfalden. Da en præst i 1734 ville udskifte den med en ny nede i dalen, mødte han modstand. Nok fik præsten sin ny kirke, men de, der boede omkring den gamle, holdt den oppe, og sådan er den nået frem til vor tid.

Præsten mente at have gode kort på hånden, da han fremsatte sit forslag. Nogle bønder havde underskrevet en knudret erklæring, hvori det hed, at kirken måtte udskiftes, fordi den

»både udi grunden så og på taget var meget brøstfældig og forfalden, og her nu ikke findes sådanne bygningsmænd, som er vante ved at bygge af den såkaldede rejsningsved, hvoraf denne gamle kirke for nogle hundrede år siden er opbygt – og nu ingensteds således at bygge er brugeligt«.

De tolv gode mænd, som satte deres segl under dokumentet, deres ivrige præst, bispen i stiftet, og kongen – som imødekom andragendet – kunne imidlertid mene, hvad de ville. Kirken står endnu, hvor de underjordiske siges at have sat den, og hvis nogen finder, der er trolddom med i spillet, er det ikke så underligt, for historien om Reinli kirke – og om de norske stavkirker overhovedet – er så mærkelig, at den nærmer sig det mirakuløse.

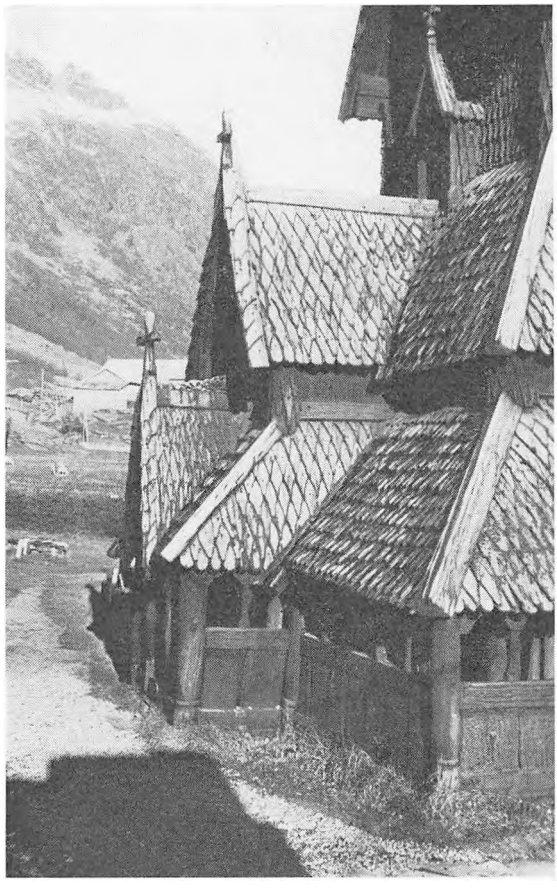

Tjæreglinsende, spåntækte tagflader på Borgund Stavkirkes vestparti 1971. Svalegangen, som er en senere tilføjelse, har under tagskægget en åben kolonnade med dværgsøjler. (HL).

Det er træers lod at leve og dø. Er de segnet for storm eller økse, lever de ikke længere, og alle de kræfter, der higer mod opløsning og tilintetgørelse, driver på for at udslette ethvert synligt spor af dem. End ikke i de fjerneste skove, hvor ingen sjæl drømmer om at gøre hugst, kan noget hindre, at træer dør og udslettes for at give plads til andre træer. Og hvor mennesker griber ind, kan de hugge eller frede så meget, de vil. Gamle træer går til grunde, men træ – fjernet fra de steder, hvor nedbrydningen har sin naturlige plads – kan vare forbavsende længe. Den stamme, som falder på skovbunden, vil snart blive offer for råd, medens den, der styrter i en sø, kan ligge velbevaret i årtusinder. Hvad mennesker har hugget omkuld i skovene, er nok mestendels gået op i luer, medens andet en tid lang har tjent et eller andet praktisk formål, men også her gælder det, at de nedbrydende kræfter har haft fat i den lange ende. Kun i sjældne tilfælde bevares forarbejdet træ gennem halve og hele årtusinder.

De norske stavkirker må tælles blandt disse tilfælde.

Det var *taget* og *grunden*, det var galt med for et kvart årtusinde siden, da Reinli kirke stod i fare for at forsvinde. Resten var åbenbart til at redde, om blot taget og grunden bragtes i orden. De mange forskellige former for svampeangreb, hvortil det, vi sædvanligvis kalder råddenskab, hører, trives ikke uden vand, og det er der nok af i et regnfuldt klima, hvor vandet kan komme fra oven eller – indirekte – fra grunden. Holdes taget sådan, at vandet hurtigt ledes væk, og er bygningen isoleret fra grundens fugtighed, vil et træhus have store chancer for at blive gammelt. Derfor er det for den, der beskæftiger sig med stavkirker, særlig vigtigt at se på *taget* og *grunden*.

TAGET

De norske stavkirker er gerne beklædt med tjærede spån, små træstykker, der ligger som en slangehuds skæl hen over alle skrå og krumme flader. Og de øvre flader springer sådan frem over de nedre, at vandet, hvor det end falder, må følge den retning, årerne i de små spån viser, ned og ud mod bygningens yderste periferi, hvor det sidste fald mod jorden ikke bliver særligt højt. Noget større pjaskeri vil der normalt aldrig blive tale om, og holdes spåndækket i orden, vil den regn, der falder til jorden, højst kunne stænke lidt på den yderste beskyttede omgang, de fleste kirker er indfattet i.

Men sådan har det ikke altid været. Vi ved, at nogle kirker tidligere har haft taget dækket med store planker, og at mange af de gamle stavkirker ikke oprindelig har haft den beskyttende omgang (»svale«), vi nu så hyppigt ser.

Hermed være ikke sagt, at spåntækningen og de beskyttende ydre omgange er »opfindelser« gjort efter, at de ældste, bevarede trækirker er opført. Der kan være grund til at tro, man har kendt spåntækningen i årtusinder, og at man i umindelige tider har indset det fordelagtige i at skærme de mere komplicerede konstruktive led i en bygning med lette udenværker, der uden større vanskelighed lader sig reparere og delvis forny – på samme måde som de små spån. Det er et simpelt teknisk princip, som bruges den dag i dag på utallige områder. Ved at sørge for at have en »sikring« på et lettilgængeligt sted, hvor udskiftning kan foregå i en håndevending, slipper man for skader på mere komplicerede og kostbare dele. Stavkirkernes spånklædte flader og omgange kan derfor ses under et som en »sikkerhedsklædning«, der dækker de ædlere dele af konstruktionen.

Hvis spåntaget lækker, og omgangen får lov at forfalde, vil regnvandet kunne finde vej ind til disse dele, og så kan det hurtigt gå galt, men tænker vi os den ydre sikkerhedsklædning fjernet, vil vi se, at man udmærket kan have en durabel træbygning uden spån og omgang. Den er dog nok vanskeligere at vedligeholde. Der findes mange forskellige slags tagdækning, men ud over spån er der grund til igen at nævne den anden form for trætagdækning, som har været benyttet på stavkirker. Man har haft planketage, hvor plankerne lå på langs af taget parallelle med tagryggen og således, at plankerne lappede lidt over hinanden. Vandet løb da fra den ene planke ned på den anden og videre til den nederste plankes yderste kant. Bedst vil et sådant planketag være, hvis plankerne går fra gavl til gavl. Vi ser da også, at mange stavkirker har en sådan »bygningskrop«, at tagfladerne kan afdækkes med lutter lange planker.

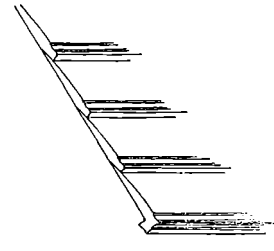

Et kirkeskab fra Årdal stavkirke – nu i Bergens historiske museum – er afdækket med planker og kan give en forestilling om, hvordan planketage har set ud. Tegningen viser, hvordan et planketag på Urnes stavkirke har været profileret.

Holtålen stavkirke, nu i Trondheim. (RA).

Men udsatte, som disse – gerne fint profilerede – planker har været for sol og regn, har de repræsenteret en omstændelig og kostbar form for tage, hvilket vi imidlertid ikke bør betragte udelukkende som en svaghed. For det var fornemme tage, og det har formentlig aldrig været sådan, at folk absolut ville have de tage, som var billigst i anskaffelse og vedligeholdelse, lige så lidt som et sådant synspunkt altid anlægges, når det f. eks. gælder anskaffelsen af klædedragter og vogne. Hvad specielt træbygninger angår, er der al mulig grund til at antage, at anvendelsen af store formater har været et ønskemål for mange. Det, der er fremstillet af få, meget store træstykker, kan der være en tilbøjelighed til at vurdere væsentligt højere end det, der er sammensat af småstykker.

Hvorom alting er, har de gamle stavkirker uden spån og omgang kunnet fremtræde som bygninger, der imponerede ved at være tildannet af enorme, solide træstykker. For ikke blot tagfladerne – også væggene – viste sig udadtil som dannet af store, fint tildannede og ofte nobelt profilerede stykker træ.

Hvad nu disse vægge angår, er det karakteristisk, at alle de store træstykker, der er mest iøjnefaldende, står lodret og ikke ligger vandret over hinanden, som vi kender det fra de mange træhuse, der på dansk betegnes som »blokhuse«. Dette, at de store stykker står rejst, må have givet anledning til ordene »rejsningsved« – eller »rejsningsværk«, som det også hed. Når det i 1734 erklæres, at der ikke længere er bygningsfolk, som kender til denne byggemåde, og at det »nu ingensteds således at bygge er brugeligt«, må det i hovedsagen være rigtigt. Selv om der nok har været en og anden, som forstod sig på de gamle kirkers konstruktion, og selv om der byggedes bondehuse med øvre etager, der havde vægge af lodrette planker, var det givetvis utænkeligt at bygge en ny kirke af »rejsningsværk«.

Baggrunden herfor må søges i bygningens forhold til grunden.

Vil man stille et stykke træ lodret, kan det gøres relativt nemt ved, at man graver et hul i jorden, rejser tømmeret og banker jorden til omkring det. Sådan rejses telefonpæle og hegnspæle den dag i dag. Udsættes sådanne »jordgravede« pæle imidlertid for kraftigt træk eller tryk, må de afstives på en eller anden måde. Man kan pakke store sten omkring stolpeenderne og banke jorden godt til, men det er ikke altid nok. Skal nogle stolper f.eks. holde et stort tag oppe, må de alene af hensyn til det betydelige tryk, en storm kan udsætte tagfladerne for, stives godt af, hvis man vil sikre sig mod, at det hele styrter omkuld. Denne afstivning behøver imidlertid ikke finde sted ved opsætning af skråstivere fra jorden. Man kan klare sig med skråbånd anbragt over terrænet, tømrede »kryds« mellem stolperne og meget andet, som aldrig vil efterlade sig noget spor, når huset forsvinder. Arkæologer er i mange tilfælde så heldige at finde stolpehuller – med eller uden stenpakninger – men hvad der har været over terrænet, kan de aldrig sige ret meget om med sikkerhed. Har en hel væg været dannet af jordgravede stolper eller planker, ligger det måske anderledes, men man vil heller ikke her med sikkerhed kunne udtale ret meget om væggen, hvis man alene kender dens spor i jorden. Stillet over for sporene, kommer man imidlertid nemt til at rejse det spørgsmål, hvor længe en sådan væg har kunnet holde, udsat som den har været for at rådne forneden.

Nu er det imidlertid sådan, at mange trækonstruktioner overhovedet ikke behøver at efterlade sig stolpehuller eller andre spor i jorden. Træet kan holdes isoleret fra jorden, og netop fordi det desværre er sådan, at træ er særlig udsat for ødelæggende angreb, når det står i forbindelse med en fugtig jordoverflade, ville vi være letsindige, om vi ikke forestillede os, at der i umindelige tider havde været mennesker, der prøvede at undgå eller begrænse disse angreb på træet nedefra. Vi kender fra historisk tid så mange forskellige »jord-

fri« og »vandafvisende« konstruktioner, at det ville være urimeligt ikke at forestille sig sådanne brugt endnu længere tilbage i tiden, men lad os foreløbig holde os til bygninger fra historisk tid.

En af de mest sindrige former for beskyttelse af en trækonstruktion imod angreb fra fugtigt jordsmon kendes fra en del norske stavkirker. Hele konstruktionen er i sådanne kirker bygget op over et skelet af meget svære træstykker, som hviler på et tørt underlag f. eks. af sten inde under bygningen. Skelettet er i flere tilfælde dannet af fire svære »stokke«, som danner en retvinklet firkant, hvis sider er kortere end stokkene, således at disses ender springer ud fra firkantens hjørner. Er selve firkanten nu placeret på et underlag, som er lidt hævet over terrænet, kan enderne af stokkene holdes fri af jordsmonnet og dermed være noget sikrede mod fugt. Der kan nu lægges en stor ramme af godt tømmer over de i alt otte ender af de fire stokke, og over denne ramme kan husets vægge rejses. Den store rammes hjørner bliver husets hjørner, og for at give dem en særlig beskyttelse har man af svært tømmer tildannet hjørnestolper, der nedadtil lukker sig beskyttende om det vandretliggende tømmer. Mellem stolperne er der så rejst planker i en rille i det vandretliggende tømmer, der bliver, hvad vi kalder fodtømmer eller fodremme for plankevæggene. Driver der vand – f. eks. fra slagregn – ned ad vægplankerne, vil det fortsætte ned i rillen, men i bunden af den kan der da være afløbshuller.

Ønsker man sig en væg dannet af store tømmerstykker, har man her en god konstruktion, som er forbavsende, idet hele væggen så at sige svæver over jorden. Det mærkelige er imidlertid, at den kun svæver ganske lidt over jorden. Vi forbavses mindre, når vi ser en ganske tilsvarende konstruktion anvendt over en underetage i huse med fremspringende (»udkragende«) øvre etage.

At de her beskrevne stavkirkevægge i princippet er bygget, så de kan »svæve« over jorden, betyder imidlertid ikke, at de gør det i praksis. Der kan være sat sten ind under fodremme og hjørnestolper, og når hele trækonstruktionen kun var lidt hævet over terrænet, indebar dette en risiko for, at den trods alt blev

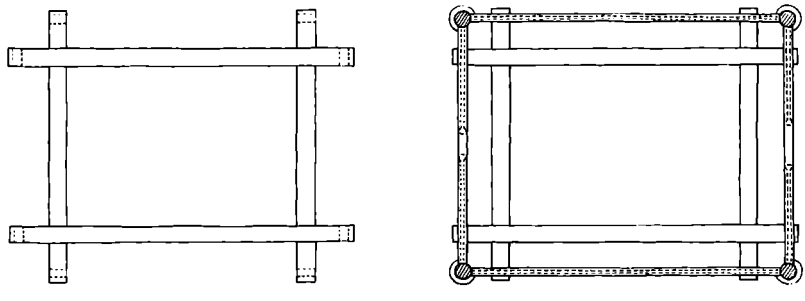

Skematisk fremstilling af grundstokke *uden* (t.v.) og *med* (t.h.) fodremme og hjørnestokke.

angrebet nedefra. Kirkegårdes terræn hæves gerne lidt efter lidt, vækster omkring kirken bliver ikke holdt borte, afløbene fra fodtømmerets riller stoppes til osv. Men bliver grundstokkenes ender, fodtømmeret og hjørnestolperne alvorligt angrebet af råd, vakler hele væggen! En fornem men sart konstruktion.

De »svævende« vægge må i princippet være så lette som muligt. Jo kraftigere de er, des mere understøtning må de have, og øget understøtning betyder øget sårbarhed. Man har måttet bestræbe sig for at få relativt tynde, men dog stive vægge, men skulle sådanne tynde, kun svagt understøttede vægge være ene om at bære husets tag, kunne det blive sin sag at få klaret problemerne.

Det er imidlertid ingenlunde nødvendigt, at taget hviler på de »svævende« vægge. Inde i bygningen er der tørt og godt – blot taget holdes tæt – og her kan man uden frygt rejse høje stolper. Naturligt bliver det da at rejse stolperne over den solide »firkant«, som de underste grundstokke danner. Det har man gjort i utallige tilfælde, og disse stolper bærer da kirkens hovedtag (se konstruktionstegningen side 15). Stolperne tappes ned i grundstokkene, men må stives af, og da det er selvfølgeligt at sørge for så meget frit rum som muligt for dem, der skal færdes på kirkens gulv – der gerne lægges i plan med grundstokkene – falder det lige for, at stolpernes afstivning ordnes højere oppe. Den nedre ende af hver stolpe får derved karakter af »søjle« og kan behandles som sådan med kapitæl osv. Opefter er stolperne bundet sammen på forskellig vis og ofte afstivet af »buer«, sammensat af to krumhuggede træstykker (»knæ«), og »kryds« (»Andreaskors«) således, at stolpekonstruktionen som helhed (»den indre rejsning«) egentlig skulle være temmelig stabil, men den er yderligere sikret ved at være spændt sammen med den store ramme, som dannes af fire tømmerstokke (»remme«), der afslutter de ydre vægge opefter. Konstruktionen her er gjort stiv ved indsætning af »knæ«. Remmene, der har en dyb rille i undersiden, er trykket ned over vægplankerne og solidt forankret i hjørnestolperne. Da ydervæggene gerne er sikret ved store kraftige kryds, danner de tilsammen en god stiv konstruktion til støtte for den indre rejsning. Denne kan ved anvendelse af meget høje stolper, »master«, nemt gøres til-

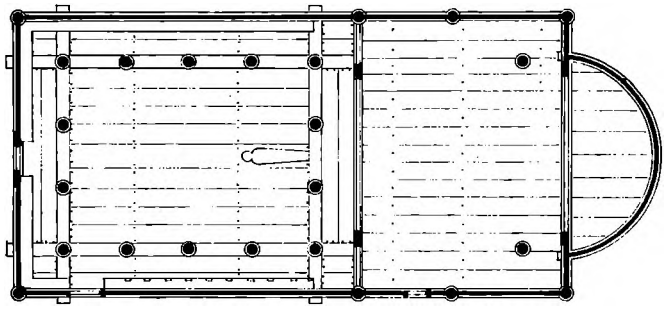

Torpo stavkirkes plan med de 14 master, der er hovedelementerne i »den indre rejsning«, kirkens høje tagbærende midtparti. Opmålt før koret blev nedrevet 1880. Mål 1:200 (RA).

strækkelig høj til, at man uden vanskelighed kan rejse stejle tage fra ydervæggene op imod den indre konstruktion og endda få det øverste af denne holdt fri af disse tage.

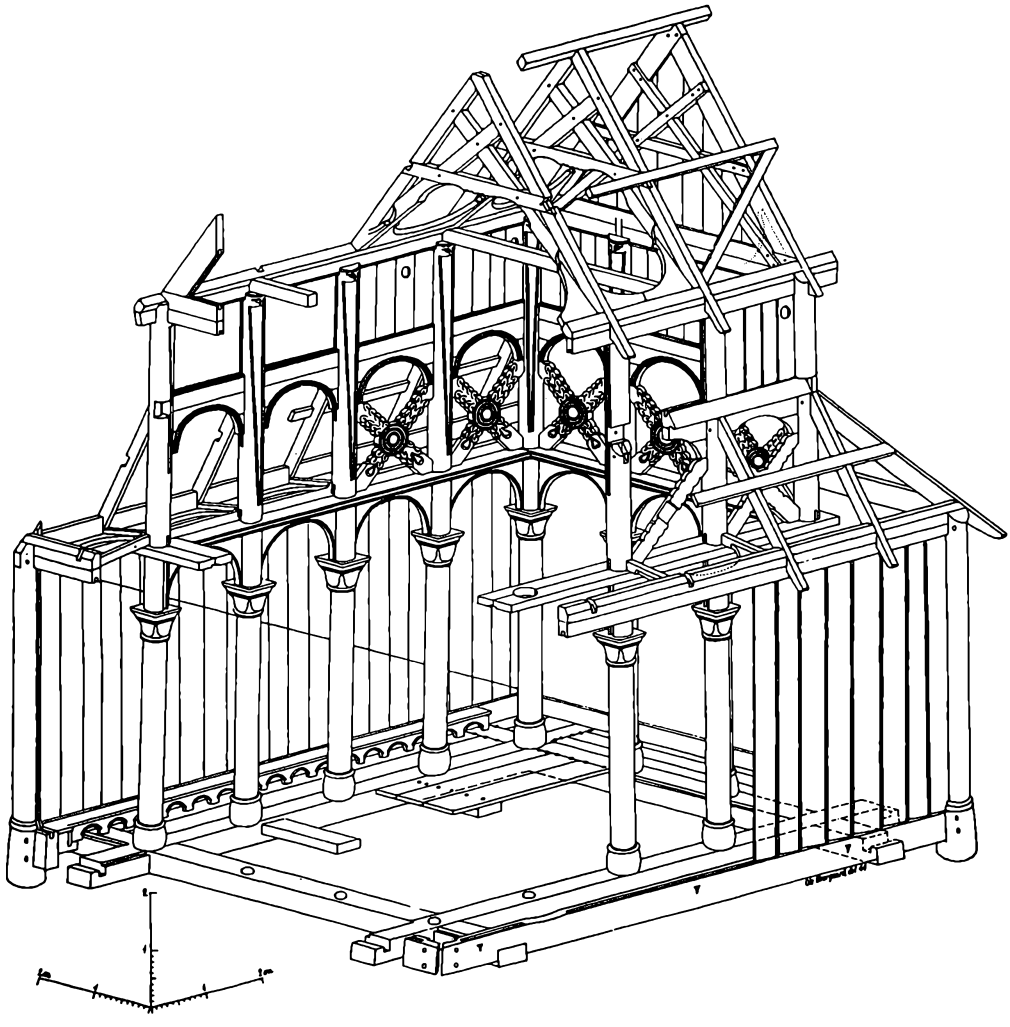

Skematisk fremstilling af Torpo stavkirkes konstruktion, sml. billedet side 17. Stolperne (»masterne«) er nedadtil udformet som søjler med baser og kapitæler, medens de foroven fremhæves ved aflange trekanter som krones af udskårne hoveder (»masker«). Over søjlerne er der buer dannet af krumhuggede træstykker (»knæ«). To »knæ« udgør en bue. Over underste buerække ligger svære vandrette planker (»tænger«), der holder stolperne på rad og række. De danner et smalt plan med udskæringer for hver stolpe. Over tængerne – og under øvre buerække er der indsat kryds (»Andreaskors«). Det øverste af væggen mellem masterne er lukket af planker med små runde lyshuller. Tegning af arkitekt Ole Øvergaard (efter Hauglid).

Så sikkert sammenbundet er den øvre del af bygningen, at man uden fare kan udelade nogle af masterne, hvis det ønskes. På de udeladte masters plads kan der da i overvæggen være stolper som indgår i konstruktionen ganske som de bibeholdte masters øvre ender.

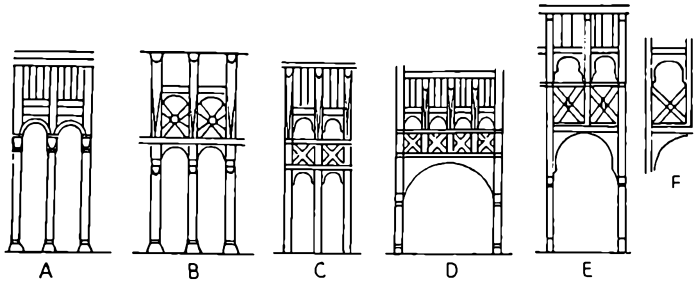

Den indre rejsnings vægudformning i A: Urnes, B: Torpo, C: Borgund, D: Hurum, E: Ringebu og F: Heddal. Mål ca. 1:400 (Efter A. Bugge).

Der er kirker, som er opført med 20 master, andre har færre – en del har fire master rejst i de punkter, hvor grundstokkene krydser hinanden. Endvidere er der nogle, som kun har en enkelt stolpe opstillet midt i rummet til støtte for tag og tagrytter, og endelig findes der stavkirker med taget hvilende på ydervæggene. Det er ikke helt klart, hvordan Reinli stavkirke oprindelig så ud, men det er værd at notere sig erklæringen fra 1734. Den peger på stavkirkens to ømme punkter: taget og grunden.

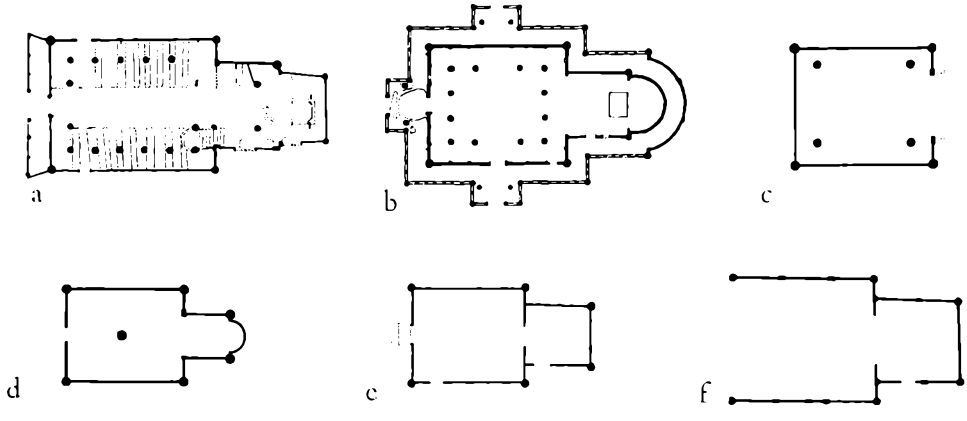

Planer af a: Urnes, b: Borgund, c: Hurums middelalderlige dele, d: Uvdal (rekonstrueret), e: Holtålen og f: Røldals middelalderlige dele. Mål 1:400.

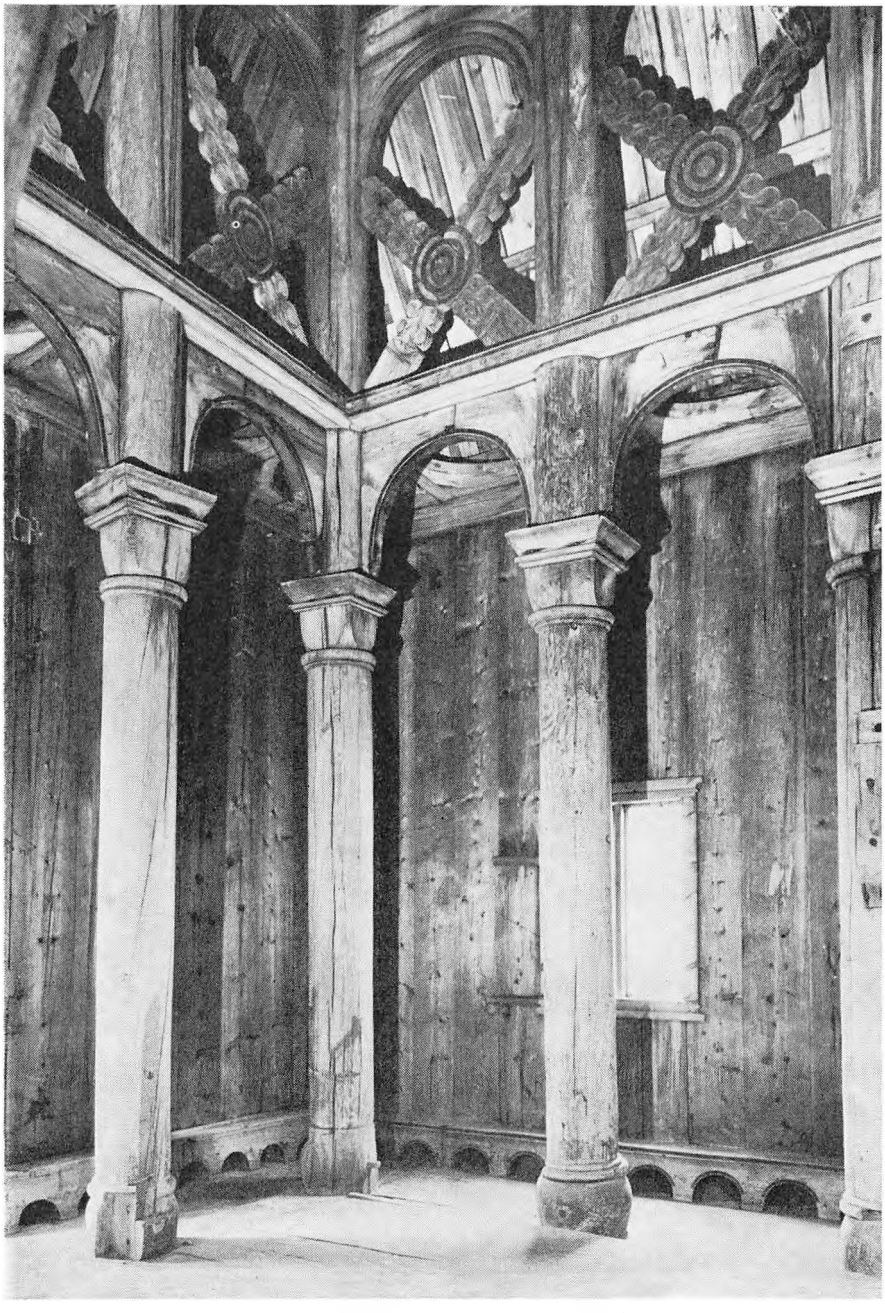

Torpo stavkirkes nordvesthjørne. (RA).

I stavkirkernes tømmerkonstruktioner (også tagværkerne) tilvejebringes en næsten urokkelig fasthed ved indsætning af trekantede træstykker (»knæ«), hvis frie sider er krumhuggede; ofte er der hertil anvendt krumvokset træ. Kaupanger stavkirke i Sogn har master uden kapitæler. Billedet viser, hvorledes de tømmerstykker, der forbinder masterne med de ydre vægges remme, er afstivet med »knæ«. To knæ danner en halv cirkelbue, tre knæ (i hjørnet) danner en trekvart-cirkel. (UO).

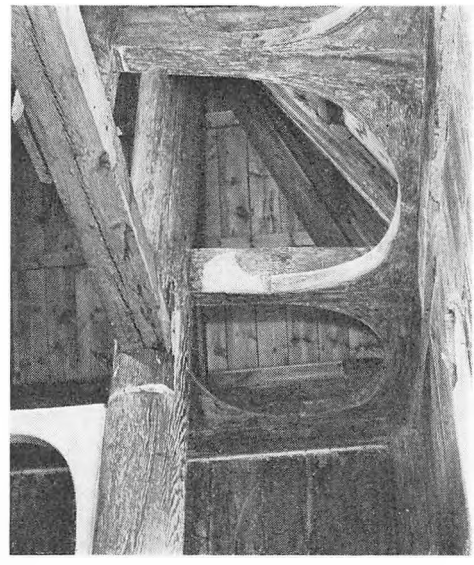

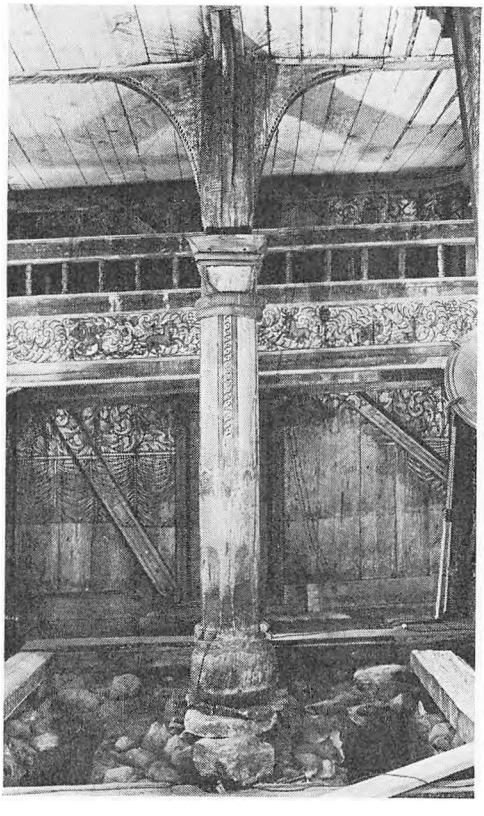

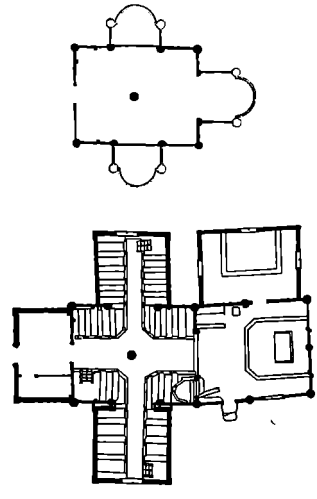

Nore stavkirkes middelalderlige kerne (sort) med midtsøjle er vist på planen foroven, kor og sideskibe er indtegnet, som de formentlig var i middelalderen. Tegningen forneden viser planen nu (1:400). På billedet t.v. ses midtsøjlen med dens fundament og grundstokkene fotograferet under Håkon Christies udgravning 1968–69.

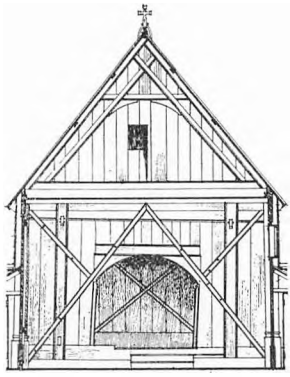

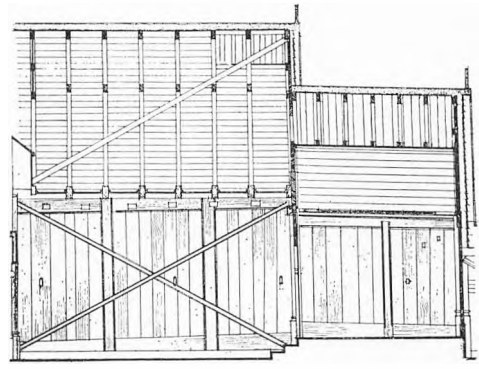

Røldal stavkirkes vægge er afstivet med store tømrede »kryds«. Kirken har muligvis først stået uden kor, åbningen ind til koret har i alle tilfælde tidligere været smallere. Mål 1 :200. (RA).

KOR OG APSIS

Den hele opbygning, som i det foregående er beskrevet i sine hovedtræk, er rejst over en stor regulær firkant (eller to firkanter, den ene inden i den anden) og indbyder til en udformning symmetrisk over to akser, men normalt hører der til kirkerne en mindre korbygning, og den er gerne af ganske samme art. Den lille bygning slutter sig til den stores vestende, og endnu vestligere kan en apsis være tilføjet, således at en længdeakse bliver meget udtalt. Men ikke

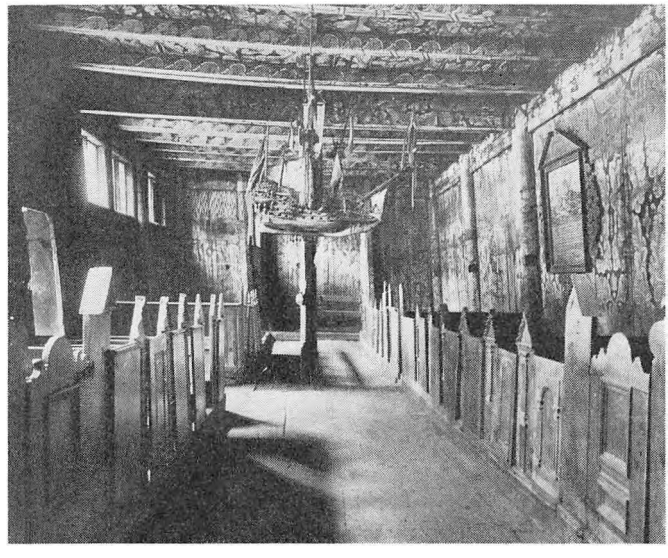

Den lange Kvernes stavkirke har som Røldal indskudte stolper i langvæggene. (RA).

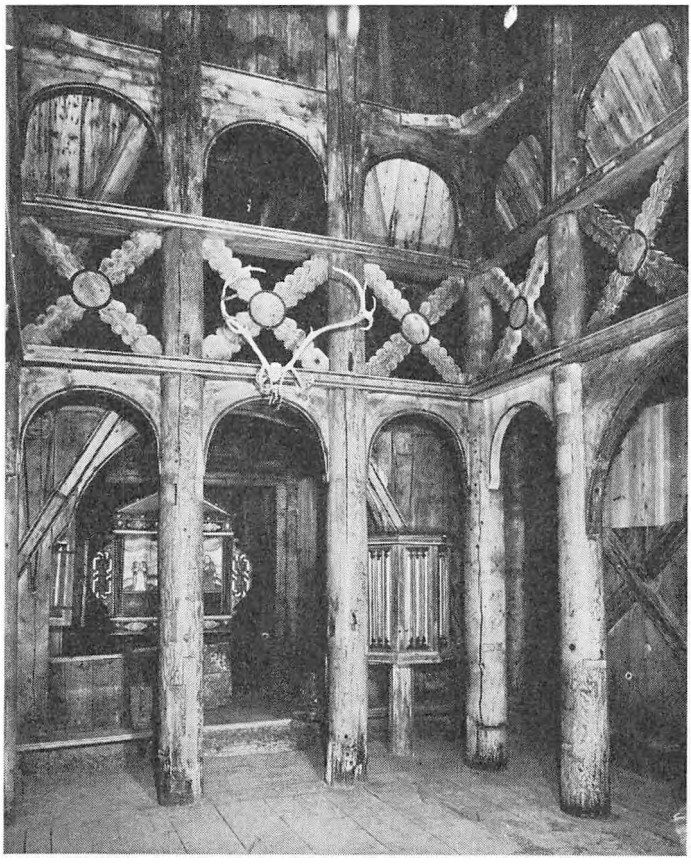

Borgund stavkirkes indre set mod koret. Den indre rejsning har kryds mellem to sæt »tænger« (UO).

nok hermed: andre udvækster, korsarme, småspir og kviste kan tilsættes i en uendelighed, dog med »trofasthed« over for akserne, og det hele kan få en mærkelig karakter af noget, som vokser, fordi de mindre dele gentager de større eller er som knopper i udspring. Mange af de tilvækster, vi ser i dag, er ganske vist fra nyere tid, men de udspringer af noget væsentligt i en ældre tradition, som åbenbart er påvirket af en smag, der har fundet behag i hele dette additive konstruktionsprincip.

DRAGE OG KORS

Til udvæksterne hører de mærkelige dragehoveder, der behersker de høje gavle og hvæser mod omverdenen. De gentages troligt på tagrytterens gavle, og alle ved, at de skal være der, men ingen kan med sikkerhed sige hvorfor.

Borgund stavkirke set fra sydvest 1971. (HL).

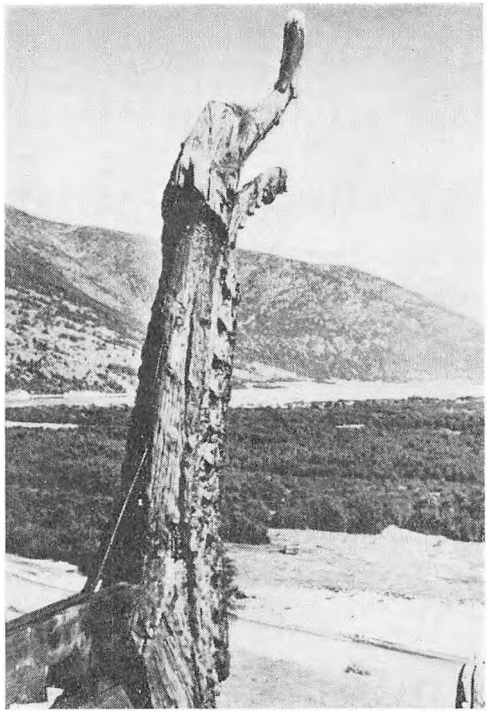

Gammelt dragehoved på Lom stavkirkes gavl. Nu flyttet til De Sandvikske samlinger, Lillehammer (RA).

Dragerne er dog af meget gammel herkomst og tilhører en yngel, som havde tag i befolkningens forestillinger, længe før landet blev kristent. Er de end blevet ren og skær dekoration, må vi forbeholde dem, at de engang kan have fået deres plads med samme nødvendighed, som døre får låse. Med alle mulige forbehold kan vi ikke frakende dem en ret til at sidde, hvor de sidder, svarende til den ret, med hvilken korsene er sat over andre gavle, men korsenes værnende og religiøse mening er os anderledes klar. Dragerne kan måske bedre sammenlignes med de hestesko, som stundom sættes op over bondehusdøre, uden at nogen kan henvise til en tekst, der fastslår oprindelsen til den tro eller overtro, der knytter sig til dem. Som det forholder sig med dragerne over gavlene, er det med de udyr, der boltrer sig omkring de norske stavkirkedøre i dødelig kamp med hinanden. Disse øgler, orme og drager er af en slægt, vi kan følge tilbage til en tid, hvor de smykkede spænder, våben, ridetøj, skibe og andet, som brugtes af mennesker, der næppe var kristne, men da de underlige dyr også fra ældgammel tid holdt til blandt kristne såvel på de britiske øer som på det europæiske kontinent, har vi ingen ret til at karakterisere dem som udpræget hedenske. De har deres egen »naturhistorie«, som hører til zoologiens overdrev, men ikke forsmåede det vegetabilske, når løvværk og

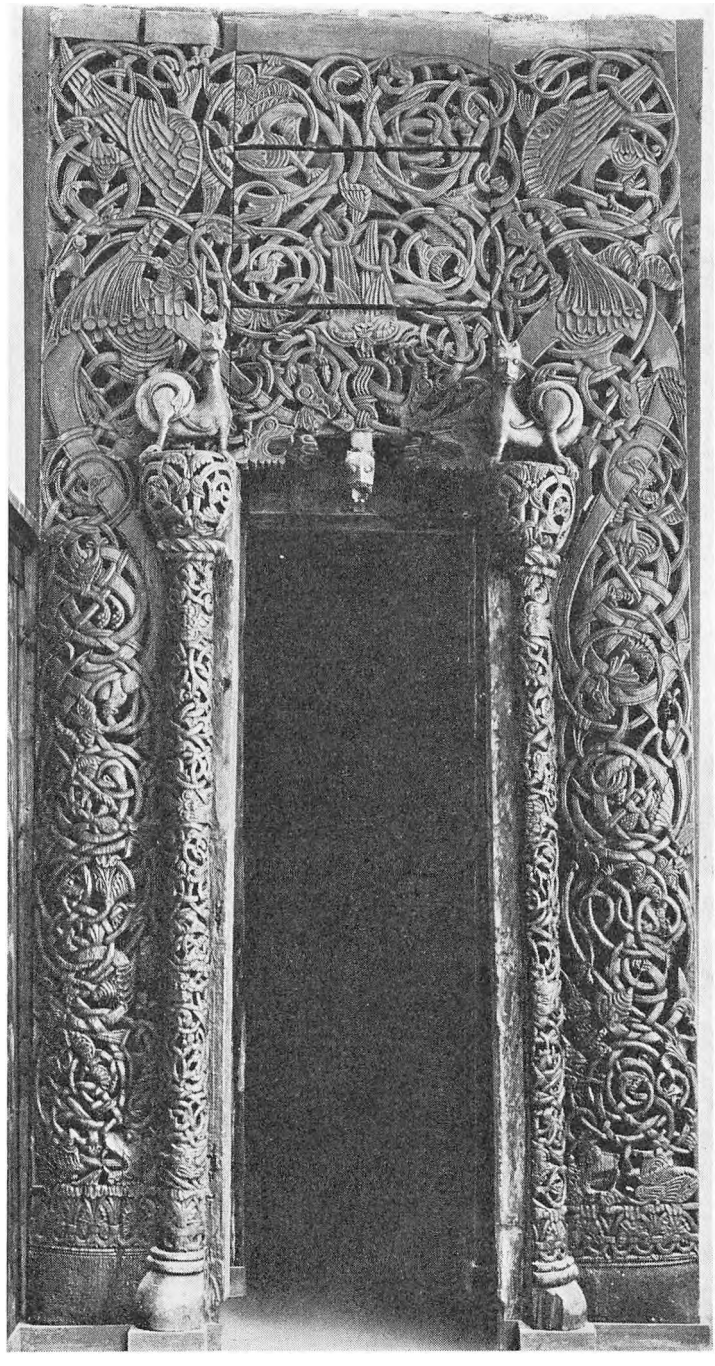

Portal fra Ål. (UO).

ranker kom ind i billedet. Fabeldyrene lod sig gerne se med haler hentet fra planternes verden. Har heste, hunde, bjørne, løver, slanger, rovfugle og planter således leveret kroppe, hoveder, vinger, klør og haler til den besynderlige slægt, længe før rankerne snoede sig op gennem slagsmålene, skulle det dog i det lange løb ikke føre til en varig forbindelse mellem dyreslyng og ranker. Den kraftige vinranke – af uomtvistelig kristent udspring – fik overtaget og klemte gerne dragerne ud.

Alt dette er os i dag overgivet gennem en træskærerkunst, som er intimt forbundet med stavkirkerne – vel at mærke i deres »stortømrede« form. Hvad man end måtte mene om motiverne og deres betydning, er det hævet over enhver diskussion, at der er tale om en træskærerkunst af eminent dekorativ betydning, og det dekorative er i udpræget grad knyttet til de dele af bygningen, vi står tilbage med, når omgange og småtterier er pillet af. De store dragekampsportaler har ofte været næsten skjult af senere tilføjede svalegange.

I en gammel form er noget af alt dette dyreslyng bevaret i Urnes. Selv om det nok længe vil blive diskuteret, hvordan det ældste, udskårne Urnes-tømmer oprindelig var stykket sammen, viser det hele entydigt hen mod en træbygningskunst, hvor store tømmerstykker dominerede, og hvor ikke blot portalstolper, men også hjørnestokke og meget andet var rigt dekoreret med dyreslyng.

Urnes i Sogn er et solrigt, frugtbart næs, som skyder sig ud i den dybe Sognefjord langt inde i landet, godt beskyttet mod alle de farer, der måtte lure ved fjordens udmunding i havet. Højt på næsset står stavkirken med en indre rejsning, der er bemærkelsesværdig ved, at højstolpernes nedre ende er udformet som søjler med fladt udskårne terning-kapitæler af en type, vi er fortrolig med fra utallige stenkirker, men som det måske engang var lige så almindeligt at se i træ.

Bygningen er imidlertid ikke den første på grunden, og en god del af tømmeret har været hugget til anvendelse i anden sammenhæng tidligere. Det giver rige muligheder for hypoteser ikke mindst i betragtning af, at det problematiske tømmer udmærket kan være hentet andetsteds fra. Den omstændighed, at den nustående kirke selvfølgelig er yngre end den – eller de bygninger – hvortil det gamle tømmer er hugget, kan også friste til den opfattelse, at den eksisterende kirkes type er yngre, men noget sådant kan man naturligvis ikke slutte. Mangelen på en solidt forankret kronologi gør det umuligt i dag at tale ret meget om udvikling af typer og sligt i forbindelse med stavkirkerne.

Vi må lade den mulighed stå åben, at der har været opført talrige bygninger med og uden høj indre rejsning, længe før nogen af de nu bevarede stavkirker blev til. Og vi må betragte det som givet, at der har været skårne planker i uoverskuelig mængde, før mesteren for Urnesdyrene tog fat på sit værk.

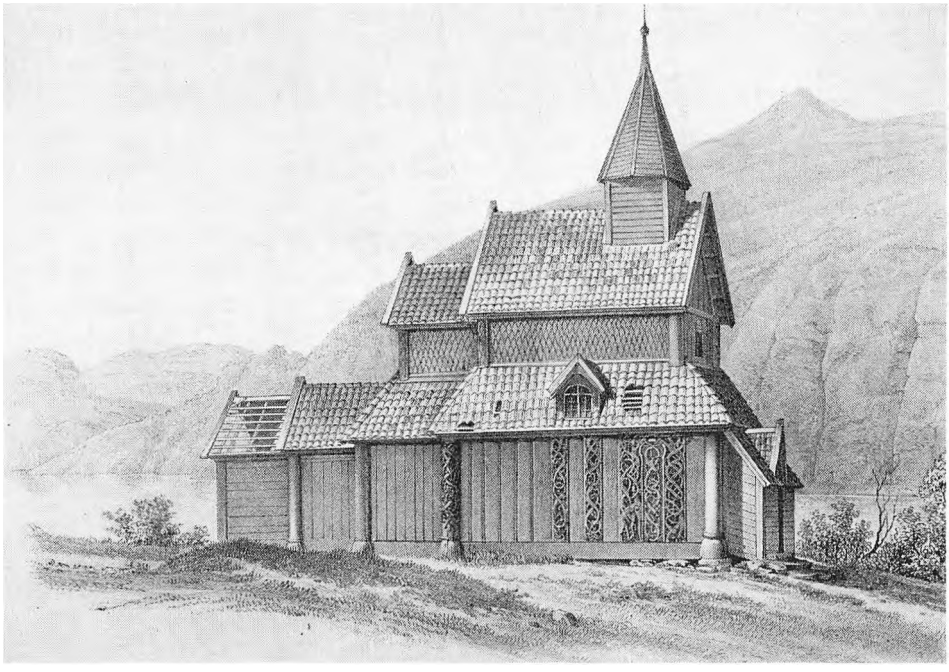

Urnes efter I. C. Dahls stavkirkebog 1837.

STAVKIRKERNES YDRE HISTORIE

Man kan tale om stavkirkernes »ydre« historie, som er uløseligt forbundet med Norges og den norske kirkes historie og fæstnet til enkelte årstal, som hører den almindelige historie til. Men man kan også tale om stavkirkernes »indre« historie, som er fortællingen om, hvordan kirkerne fik den form, de har. Det er en historie om byggemåder, og den behøver ikke at holde sig til det kirkelige.

Norge har haft sin missionstid med al den vold og misere, som hører en sådan tid til. Meget omtrentlig kan den sættes til 935–1070. Om der har været bygget kirker forinden, er for os underordnet, og at der notorisk har været bygget en del kirker i missionstiden betyder heller ikke så meget, da ingen af dem er bevaret. Fra omkring 1030 har kristendommen godt tag i Norge, noget ind i 1100-årene indføres tiende, og 1152 er man nået så vidt, at landet får eget ærkebispesæde. På den tid må der have stået i hundredvis af trækirker i Norge, men ingen bevaret kan med sikkerhed siges at være så gammel.

Ærkebispetidens to første århundreder bliver en rig blomstringstid for Norge, der efter alt at dømme forsynes overmåde godt med kirker, hvortil en god del

af den indkrævede tiende skulle bruges, men i midten af 1300-årene hærger den sorte død, befolkningstallet reduceres voldsomt, mange egne ligger øde hen, og middelalderen ud er landet svækket. Under disse forhold har det end ikke været muligt at opretholde den bestand af kirker, man havde fra de gode år, og om noget større nybyggeri kunne der næppe blive tale. Reformationstiden og de første århundreder derefter ændrer ikke dette væsentligt. Gamle kirker forfaldt, og hvad der byggedes af nye blev ikke stavkirker. Det må være rigtigt, når vi i 1734 får oplyst, at byggemåden er gået af brug i Valdres, men lige så sikkert er det, at der rundt omkring sad folk, der evnede at reparere og opretholde nogle af de gamle kirker, som efter den forestilling, der ligger til grund for dette overblik, i hovedsagen må stamme fra ærkebispetidens to første århundreder (ca. 1150–1350).

Meget omtrentligt kan man anslå, at der måske har været omkring 800–1000 stavkirker i Norge, da den lammende pest brød ud, og siden er antallet selvfølgelig gået ned. Utallige stavkirker forsvandt i 17.–19. århundrede, hvor ingen drømte om at bygge nye, men takket være mænd som dem, der tog Reinli kirke i forsvar, lykkedes det at bjerge en del af kirkerne gennem den værste tid og frem til 1837, da en europæisk berømt norsk maler, I. C. Dahl, havde fået øje for deres særpræg og begejstret skrev en bog til forsvar for dem. Nu satte et redningsarbejde ind, og selv om der fortsat blev nedrevet en del, lykkedes det dog at få strømmen vendt. Dahl var som ganske ung kommet til København, hvor han fik sin uddannelse på Kunstakademiet. Han knyttedes i nært venskab til Christian Jürgensen Thomsen og Adam Oehlenschlæger, disse to store, oldforskeren og digteren, der – hver på sin måde – vakte samtidens interesse for Nordens fortid. Dahl indførtes også i Bakkehus-kredsen, hvor Christian Molbech var den varmt talende forkæmper for bevaringen af vor middelalderlige bygninger. På en rejse gennem Norge 1826 så den store maler stavkirkerne, og det kan ikke undre os, at han forfærdedes, da han 1834 kom tilbage og fik fortalt, hvordan meget af det, han havde set få år før, nu var ødelagt eller stod for fald. Den toneangivende arkitekt i Christiania, H. D. F. Linstow, der byggede landets nye, lyse kongeslot, betragtede stavkirkerne som vidnesbyrd om en »udannet tidsalder«, og deri havde han naturligvis ret, hvis han tænkte på det, vi ville kalde »klassisk dannelse«. Men Dahl så i stavkirkerne mindelser om den storhedstid, da konger og jarler kastede glans over Norge, og det blev kirkernes redning. Da L. Dietrichson i 1892 udsendte sit store værk om stavkirkerne, kunne han opgive antallet af de nogenlunde bevarede til 24, men samtidig måtte han – sikkert med rette – erklære, at havde Dahl ikke skrevet sin bog i 1837, ville ikke en af kirkerne have været i behold.

Hvad der ligner et mirakel var sket.

De middelalderlige stavkirker var i stor mængde bygget så hensigtsmæssigt og især så »vandskyende«, at de kunne vare usædvanlig længe. Medvirkende hertil var dels det forhold, at klimaet på sine steder var gunstigt, men også det, at træet, navnlig den norske »malmfyr« var af overmåde god kvalitet.

Hertil kom, at kirkernes ydre sikkerhedsafdækning med spån og omgang var relativ let at vedligeholde, således at man i generationer har kunnet klare sig uden altid at have bygningsfolk, som forstod sig på »rejsningsved«. Men alt dette havde kun varet sin tid, om ikke bevaringsbevægelsen var sat ind. Foreningen til norske Fortidsmindesmerkers Bevaring (stiftet 1844) fuldbyrdede »miraklet«, og der findes ikke noget mere overbevisende eksempel på, hvad et bevaringsarbejde kan føre til. Uden foreningen havde Norge næppe i dag haft en eneste stavkirke. Kongen af Preussen hjalp også til. Han købte en stavkirke og flyttede den til Schlesien. Det har nok medvirket til, at nordmændene passede på.

Men bevaringsarbejdet havde sikkert ikke ført til meget, medmindre der netop i det 19. århundrede var indledt et omhyggeligt studium af »stilarter«, hvor konstruktion lagdes til grund for begrebet stil.

Man var begyndt at interessere sig alvorligt for middelalderbygninger og opdagede, at deres karakter ikke blot beroede på ydre stiltræk, som spidsbuer og sligt, men på den måde »bygningsstoffet« var sammenføjet. Med udgangspunkt i denne stilopfattelse startedes et undersøgelsesarbejde, som skulle blive af største betydning for bevaringsarbejdet, og som efterhånden førte til, at stavkirkerne kunne vedligeholdes og repareres, uden at oprindelige konstruktionsdele blev erstattet med forkerte.

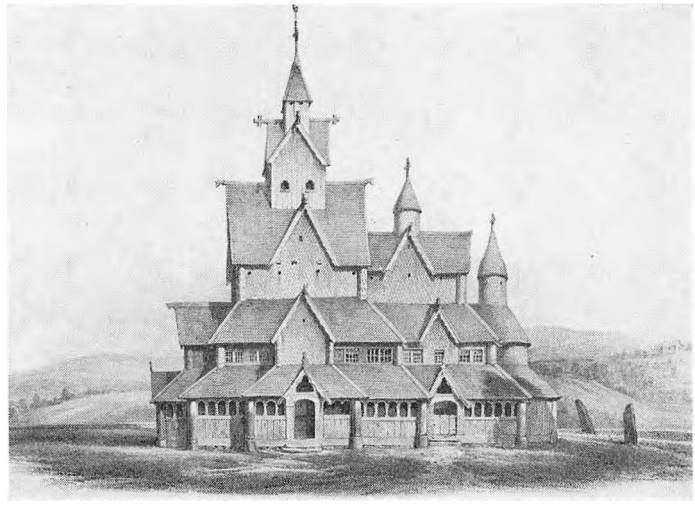

Heddal stavkirke efter I. C. Dahls bog fra 1837. I overvæggene indsatte J. H. Nebelong 1849–51 store regulære vinduer, der nu atter er fjernede.

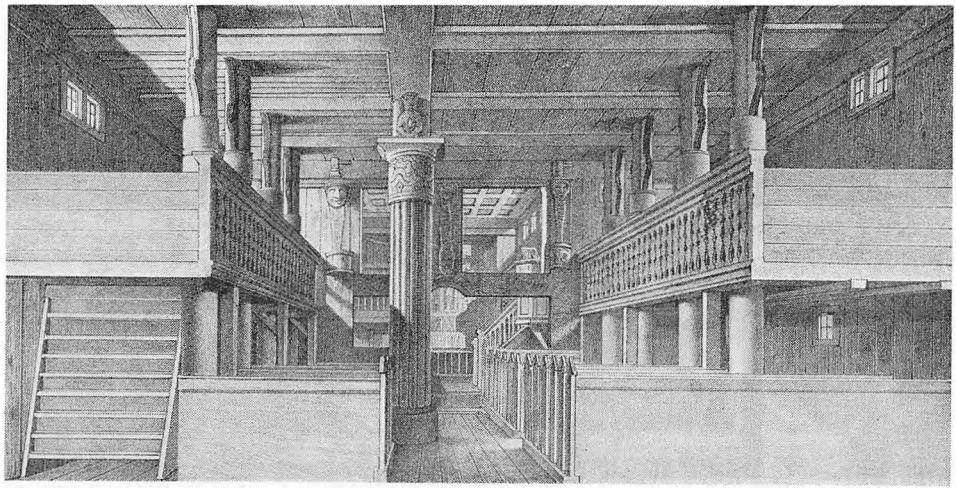

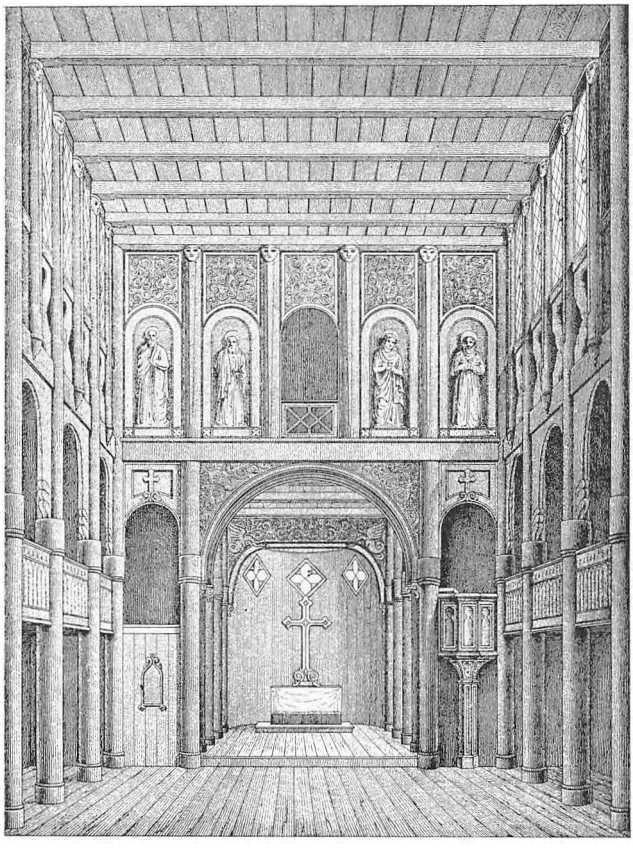

Heddal stavkirke – den største af dem alle – var temmelig forbygget indvendig, da Dahl i 1837 gengav billeder af den i sin stavkirkebog.

J. H. Nebelong bekymrede sig ikke meget om den oprindelige konstruktions særpræg. Efter hans restaurering 1849–51 fremtrådte det indre i tidens sirlige, lineære stil, hvori indgik partier med delikat formede drageornamenter, der fik I. C. Dahl til at tale om »Conditortempel«. Heddals forandrede indre gengives her efter et billede, udgivet 1851 af »Foreningen til norske Fortids-Mindesmærkers Bevaring«.

Efter restaurering 1952–1956 står Heddals indre som en – næsten helt af nyt opført – rekonstruktion.

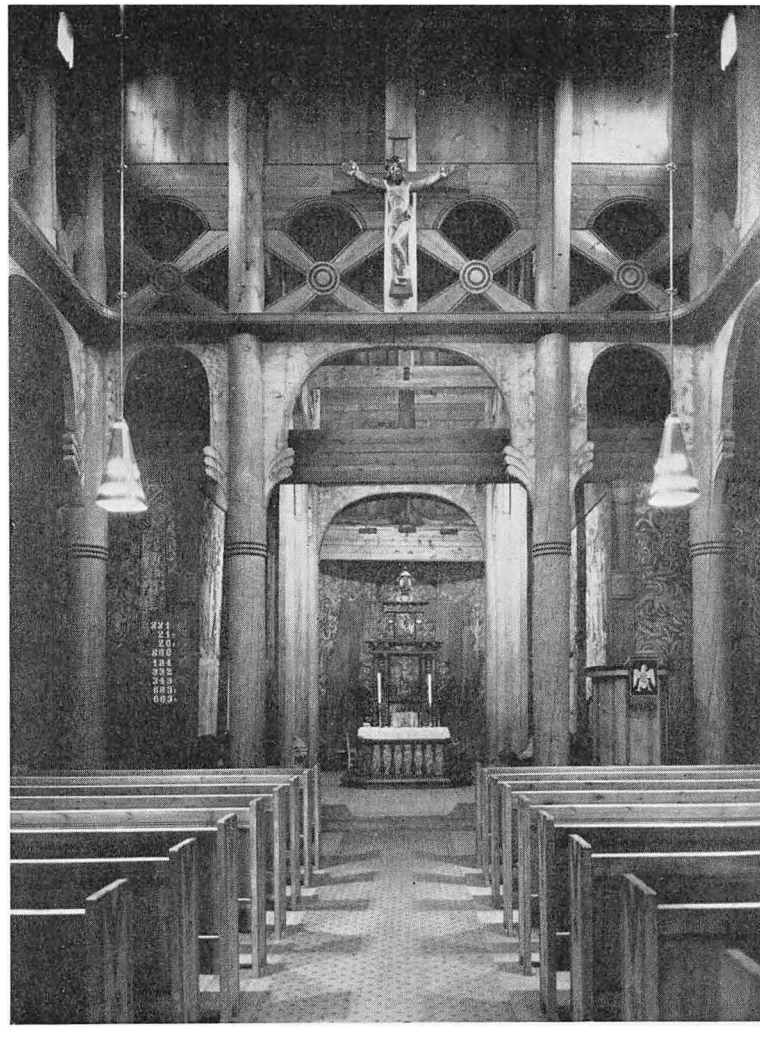

Men når dette er sagt, må det tilføjes, at det 19. århundredes stilopfattelse med forestillingen om rene »stilarter« også førte til dannelse af begrebet »stavkirkestil«. Den velbevarede kirke i Borgund blev prototypen for denne »stavkirkestil«, og til istandsættelse af gamle bygninger hørte i det 19. århundrede ønsket om, at de blev ført tilbage til den »oprindelige« stil. Man nøjedes ikke med at reparere og med at tilføje, hvad der med sikkerhed kunne siges at mangle hvert enkelt sted. Man gik videre og tilføjede, hvad der hørte med til »stilen«. Når jeg ovenfor har sagt, at strømmen blev »vendt« i forrige århundrede, ligger der derfor det i det, at mange af de gamle kirker ikke blot blev

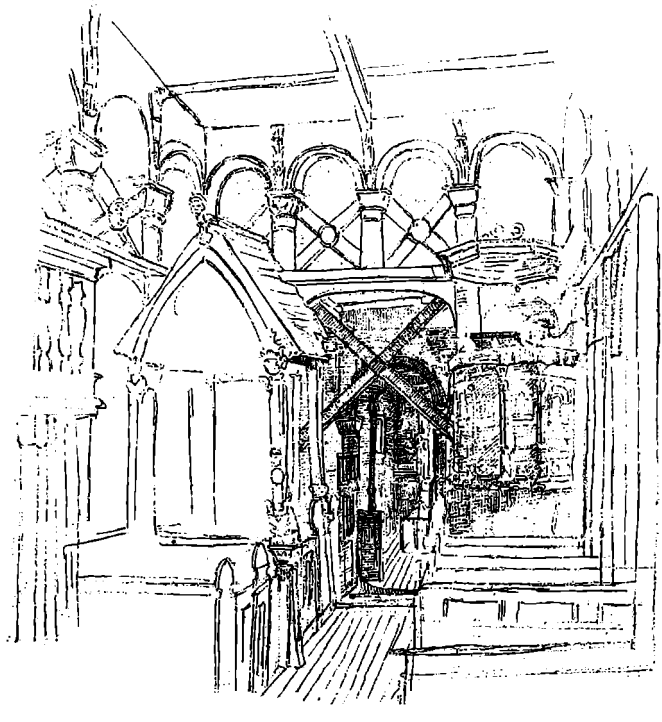

Mange stavkirker havde i tidens løb fået vesttårne. De hørte ikke til stavkirkestilen. Hopperstad kirke ses her tegnet 1867–68 af Niels Bredal. Hans skitse af kirkens indre viser, hvorledes den i tidens løb var blevet vel forsynet med inventar, loft og afstivende kryds (NM).

Hopperstad stavkirke blev 1885–91 restaureret i ren »stavkirkestil« (RA).

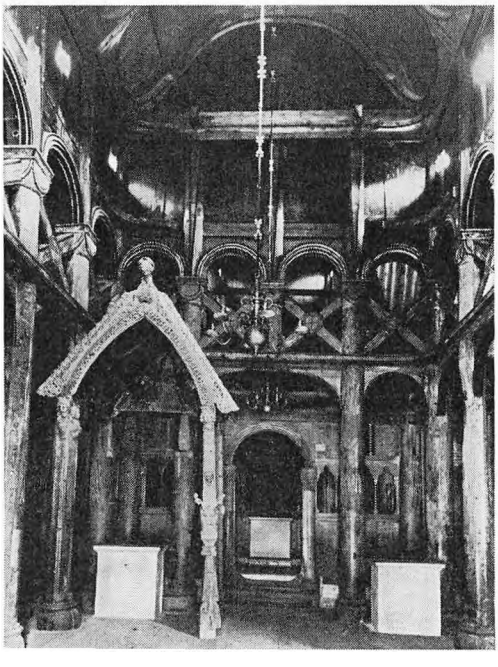

I Hopperstad kirkes indre blev det fine middelaldertabernakel skånet ved restaureringen (RA).

istandsat, men også »restaureret«, så man fik større, mere udbyggede og flottere stavkirker end før. Værdifulde minder om århundreders brug – udtrykt i ombygninger og inventar – gik desværre samtidig tabt i ikke så få tilfælde.

Nu er stavkirkestilens epoke forbi. Man går mere varsomt til værks, men om nogen stilstand er der ikke tale. Som et kuriosum kan det nævnes, at så sent som i 1953 blev stavkirken i Øye ved Vang (Valdres) genrejst på prøve – og siden permanent – med benyttelse af tømmer, som var genanvendt ved opførelsen af en ny sognekirke 1747.

I det sidste par århundreder har nedrivning ikke altid været ensbetydende med fuldstændig udslettelse. Ud over at man har prospekter og opmålinger af meget af det tabte, er ikke mindre end 87 portaler og en hel del andre fragmenter bevaret i museer og samlinger. Af gamle tegninger kan man tillige se, hvorledes nogle af de kirker fremtrådte, som siden blev underkastet stavkirkestilens tvang og mistede en god del af de udbygninger og det inventar, som ikke passede i »stilen«.

De norske stavkirkers »ydre« historie begynder som en kirkelig affære, men er nu en »antikvarisk«. Hvor bisper med en ærkebisp i spidsen engang stod for tilsynet, har antikvarer – med en rigsantikvar som den øverste ansvarlige – nu det daglige arbejde med de sære bygninger, men hverken bisper eller antikvarer kunne eller kan gøre meget uden en bred tilslutning til de tanker, det hele arbejde grunder sig i. Og her er der mindre tale om et teologisk eller et antikvarisk-videnskabeligt grundlag end om tanker, der udspringer af viljen til at skabe og til at fastholde værdier. Denne vilje har haft sine talsmænd, der har virket med en egen vækkelseskraft, men den har også haft en folkelig og national grund at vokse i. Redningen af Reinli kirke i 1734 og istandsættelsen af andre kirker hører med i billedet. En ukendt mester, som i 1737 forsynede Borgund stavkirke med en ny, fint udskåret mønningskam, er en af de mange glemte helte i den historie.

Store dele af Hurum kirkes regnskaber er bevaret fra 1618 og frem til nutiden. De damper af kogende tjære. Utallige er de tønder, der år ud og år ind er medgået til kirkens sikring. Hundreder, ja tusinder af spån er samtidig hugget og lagt op, så tjæremanden hver gang kunne aflevere taget tæt. (I 1619–20: ti tønder tjære, i 1623: 800 spån og 1 tønde tjære, i 1624–26: 1400 spån og 10½ tønde tjære, i 1627–28: 1100 spån og 9 tønder tjære, i 1629: 45 spån og 3½ tønde tjære, i 1630: 950 spån og for 9 daler tjære kogt til beg osv. Til en større reparation 1652 medgik 1700 spån og til en hovedistandsættelse 1665 udkrævedes 8000 spån). Det er sagt, at disse lange regnskaber ingen almen interesse har, men er det rigtigt? Vidner de ikke i deres egen knappe form om en indsats af største betydning.

Står man over for en stavkirke som Borgund med alle dens konsekvent opbyggede tage, kviste og tagryttere, der hæver sig over hinanden i en egen logisk sammenhæng, og går man ind i bygningen, lukker døren og føler det mærkelige, dunkle rum helt sluttet omkring sig, fornemmer man meget stærkt, at dette bygningsværk er blevet til under en nøje gennemtænkt, sindrig, vi kunne sige »højt udviklet« eller »højt kultiveret« proces. Kendskabet til de konstruktive og dekorative enkeltheder, som foran er berørt, får det umiddelbare indtryk af noget fantastisk til at blande sig med en forestilling om, at der er gået meget forud, før man nåede til at kunne præstere et sådant bygværk. Bygningshistorikeren vil uvægerligt spørge efter dette, der gik forud, og dermed berører han – eller rækker hånden ud efter – kirkebygningernes indre historie, den beretning, der skal forklare ham, hvoraf det kom sig, at en så mærkeligt udformet bygning, som denne og de andre gamle stavkirker, så dagens lys.

Blandt arkitekturinteresserede, der ikke er særlig optaget af det historiske, er der måske en tendens til at glemme, hvor dominerende træbygningerne engang har været. Hvor mange tænker på, at der i romerriget for omkring to årtusinder siden blev bygget træhuse i meget stor udstrækning. Den monumentale arkitektur i marmor, travertin og tegl og de lange rækker af murede huse i Ostia og Pompeji har nok bidraget deres til, at træbyggeriet er glemt af de fleste, men vi savner ikke vidnesbyrd om dette byggeris karakter. I den østlige del af riget var det, vi kalder »blokhuse«, almindelige, og endnu den dag i dag kan man gade op og gade ned i Konstantinopel se huse med ydre vægge, dannet af tømmerstokke lagt over hinanden efter samme princip, som kendes fra hele Østeuropa, Sverige (»knuttimrade hus«) og Norge (»laftverk«). I det vestlige romerrige byggede man i vid udstrækning bindingsværk, hvor væggene fremtrådte som et rammeværk dannet af fodrem, stolper og tagrem m.v. Vi kender konstruktionen fra litterære kilder, fra billeder og fra fund. I Herculanum har bindingsværkkonstruktioner holdt sig ved magt, skjult gennem det meste af to årtusinder. Bindingsværket, som vi i dag navnlig kender det fra Frankrig, England, Tyskland og Danmark, står uden tvivl i gæld til romerne. Vi aner, at blokhusene hører nåletræsområderne til, medens løvtræ ligger for bindingsværk, men det er ikke så lige til at udrede, hvorledes blokhuskonstruktionens udbredelse i øst og bindingsværkets fremmarch i vest kan have fundet sted. Det er kun sparsomme rester, vi nord for Alperne har af træhuse, bygget i det årtusind, der fulgte efter Roms storhedstid. Billedet domineres af stenbyggeriet, dels fordi en del af de murede huse endnu står eller har efterladt sig tydelige spor, men også fordi der af mange grunde har været en stadig stigende tendens til at foretrække stenhuse for træhuse, hvis mid-

lerne slog til. I områder, hvor man aldrig før havde muret et hus, fik man, som tiden gik, murede kirker, klostre, borge, fæstningsmure og borgerhuse. Udviklingen siden middelalderen er helt klar. Murværket fortrænger de tømrede huse fra byerne og til sidst fra landdistrikterne. Men i de nordlige, skovrige egne er det ikke gået så let. Medens den tid nu er forbi, hvor det er »naturligt« at bygge bindingsværkshuse på landet i Danmark, er nye træhuse fortsat »normale« i store dele af Norge og Sverige.

Stenbyggeriets vandring over romerrigets grænse og nordpå er ikke emnet for denne bog, men murværkets sejrsgang måtte nødvendigvis blive skæbnesvangert for træbygningskunsten.

Bedst belyst gennem litterære kilder er forholdet mellem træ og sten inden for kirkebyggeriet. Det står fast, at man i århundreder har bygget kirker af træ før stenbyggeriet fik virkeligt fodfæste. Vi må forestille os, at der i Tyskland, Frankrig, Nederlandene, England og Irland har stået i tusindvis af trækirker, som er forsvundet allerede i middelalderen. Om Danmark fortælles det i det 11. århundrede, at der var hundreder af kirker; den langt overvejende del deraf må have været af træ. Men om alle disse trækirker ved vi usigelig lidt. At slutte noget *generelt* om konstruktionerne ud fra de sparsomme spor er udelukket, når man erkender, at vi ikke har viden om, hvor mange forskellige byggemåder, man anvendte. Her spiller den faktor atter ind, at de mest durable konstruktioner kan have været »jordfri« og derfor i dag – paradoksalt nok – er sporløst forsvundne. Har sådanne kirker været bygget, er det tænkeligt, at de har været så kostbare og omstændelige at opføre, at man brugte enklere konstruktioner med jordgravne plankevægge, når man f. eks. byggede midlertidigt. Selv om vi ikke kan påstå, at det er tilfældet, må vi med andre ord lade den mulighed stå åben, at man byggede kirker med jordgravede plankevægge længe efter, at mere durable konstruktioner var almindeligt brugt. Inden for det verdslige byggeri er noget tilsvarende muligt. Trelleborghusene kan med deres jordgravede stolper have været at sammenligne med midlertidige barakker, der helt adskilte sig fra fornemme huse af jordfri konstruktion. De sidste kender vi bare intet til. Ingen ved, hvordan de bedste træhuse – kongers og andre stormænds huse – så ud i vikingetiden og de nærmest efterfølgende århundreder.

De klassiske romerske stormandshuse var i princippet bygget som »etplanshuse«, hvor forskellige mere eller mindre pragtfulde rum kunne være knyttet sammen til store, udstrakte helheder. Det senantikke romerpalads var forankret i denne byggeskik, og det er ikke overbevisende sandsynligt, at der skulle være tale om en ren latinsk udvikling frem til det middelalderlige palatium. Germanerne kan tidligt have haft toetages træhuse af særlig fornem karakter, og de vestgotiske, karolingske og middelalderlige paladsagtige stenbygninger

i to etager kan have haft forgængere i træ af typer, som ikke forsvandt, fordi verdens mægtigste stundom byggede sådanne huse i sten. Dette, at have huse med en særlig fornem »salsetage«, som vi i Danmark i alle tilfælde har haft det fra middelalderen og helt op mod nutiden, kan være et træk, som går ubrudt tilbage til tider, hvor træbygningskunsten dominerede. Men i så tilfælde har det dengang været naturligt at lade salsetagen springe ud over underetagen, bl.a. fordi man dermed fik en konstruktion, som i nogen grad beskyttede underetagens trævægge. Dette fremspring kan helt eller delvis have haft karakter af højtsiddende »svale« på et meget tidligt tidspunkt. Jeg forestiller mig gerne folkevisernes hus med højenloftssvale som en sådan bygning, hvor den øvre »salsetage« var vigtigst.

Om vikingetidens og den tidlige middelalders »hal« har vi gode litterære efterretninger, og takket være dens »jordbundethed« har den kunnet eftervises arkæologisk. Hvad man havde af huse med fremspringende salsetage, er vi af gode grunde mindre godt underrettet om, men som hallen op igennem tiden har fastholdt en del af sin oprindelige karakter i England, kan »salen« i nyere danske toetages huse bære mindelser om tilsvarende gamle former i Norden.

Men nu har ord og bygningsformer det med at lege kispus med hinanden. (Man kan i dag godt tale om en »stueetage«, selv om der ingen stuer er i etagen!) Har hallen engang i almindelighed været bygget med jordgulv som et rum, hvori stormanden samledes med sine folk, kan rummets betegnelse udmærket være fastholdt, selv om der kom en etage eller to under, og har salen engang været en højt hævet fornem festsal forbeholdt særlige formål, kan navnet være fulgt med, når rummet flyttedes ned på jorden. Hal og sal er to ord, som begge viser hen til store rum, som det kan være svært at skelne imellem. Men at salen ikke blot i nyere tid har haft noget særlig fornemt ved sig, kan f.eks. Snorres omtale af »Syvkongesalen« i Ynglingesagaen tyde på.

Vi har i de senere år fået kendskab til et meget stort antal tomter med spor efter træbyggeri. I ikke så få tilfælde er endog det underste af disse bygninger bevaret. Vi ved derfor, at man i lange tider har bygget huse med fodtømmer samtidig med, at man side om side med sådanne huse har haft bygninger med jordgravede vægstolper eller jordgravede vægplanker. Dette store materiale er imidlertid altfor spredt og ufuldstændigt til, at man på grundlag af det kan fremstille en troværdig træbygnings-historie for tiden ca. 800–1150 som indledning til stavkirkernes. Vi ved for lidt om øvre etagers udformning og om »jordfri« konstruktioner. Vi ved ikke om man i lange tider har haft verdslige huse med grundstokke som stavkirkernes.

Og det er beklageligt, for den mulighed kan næppe afvises, at de nærmeste forudsætninger for stavkirkerne har været at finde i en helt forsvunden, fornem, højt udviklet træbygningskunst, der bl.a. har omfattet toetages bygnin-

ger, hvor man som noget selvfølgeligt gav den øvre etage et underlag og en opbygning, der i princippet kunne gentages, når man rejste kirke på kirkebakken. At man før – og måske også samtidig – har kunnet bygge kirker på enklere måder, har egentlig ikke noget med udvikling og »indre historie« at gøre. For mig at se, står stavkirkerne som levn af en aristokratisk byggeskik, et dyrebart levn, som i sig bærer mærket af noget, der *har* været.

Det sidste er måske lidt hårdt sagt. Jeg vil gerne begrunde det nærmere.

Vi har ikke helt få efterretninger om tidligt kongeligt kirkebyggeri, og vi ved, at der i 1100-årenes Norge byggedes kirker af såvel sten som træ i forbindelse med kongsgårde. Snorre fortæller om kong Eystein (1107-11), at han i Bergen »lod bygge Apostelkirken på kongsgården, en trækirke, og der lod han bygge den store hal, det anseligste træhus, som har været bygget i Norge«. Det hedder endvidere, at han lod bygge en forbindelse mellem kirke og hal, og af Snorres saga fremgår det, at kongesalen har været rejst over en høj underbygning og havde svale. Omkring 1180 noteres det, at hallen var »et herligt arbejde, skjønt af træ«. Om Eysteins broder, Sigurd Jorsalfar meddeles det, at han byggede kongsgård med kirke i Kongshelle, og her fortæller Snorre hundrede år efter om kirken, som blev indviet 1127, at det var en trækirke »fremragende omhyggeligt udført, både hvad udskæringer og tømmerarbejde angik«. Vi ser med andre ord prægtigt byggede kongsgårde for os, og selv om hallen det ene sted og kirken det andet fremhæves af fortællerne, må man være tilbøjelig til at betragte det som en selvfølge, at det kongelige byggeri begge steder helt igennem var af høj rang både i teknisk og kunstnerisk henseende. Vi kommer let ind på at forestille os udgaver i træ af de stenkomplekser, vi så godt kender andre steder fra. Salsbygningen (palatiet) forbundet med kirke, en fornem paladstype, der når et højdepunkt med den tyske Kejserpfalz.

Hvorom alting er, udsættes det norske kongelige træbyggeri for et pres. Stenbyggeri bliver fornemmere. Ikke blot kirker også kongehaller bygges efterhånden af sten. Om Håkon Håkonson, der skal have rejst en træhal i Trondheim fortælles det, at han hen mod midten af 1200-årene byggede to stenhaller i Bergen. Af den ene står der så meget tilbage i »Håkonshallen«, at ingen kan lades i tvivl om, hvorledes stenbyggeriet nu var det fornemste i landet – også på det verdslige område.

Træ var dog fortsat det materiale, som i langt højere grad end sten benyttedes til alt byggeri. Trækonstruktioner, simple og fine, blev fortsat benyttet overalt, men billedligt talt var toppen af træbygningskunsten nok kappet af.

Det kan forekomme sandsynligt, at de endnu bevarede stavkirker rummer minder om denne »top«, men så er det rimeligt at forestille sig, at det netop er de væsentlige træk, som forekommer i de stortømrede konstruktioner med jordfri grundstokke og indre rejsning, der går tilbage til det aristokratiske byg-

Urnes stavkirkes nordside. (UO).

geri, som en tid lang holdt stenbyggeriet stangen. Så går der ikke en snæver vej fra kirker med jordgravede stolper og vægge til den højt udviklede stavkirkekonstruktion. Dens forhistorie fortaber sig da i et luksusbyggeri, vi næppe nogensinde får nøjere kendskab til. I det konstruktive bliver det herefter vanskeligt at tale om en udvikling, idet de højest »udviklede« træk kan have forekommet i et forlængst forsvundet ældre byggeri. Derimod kan der, som tiden skrider frem, uomtvisteligt tales om en afvikling, for så vidt som der kom en dag, hvor ingen længere hengav sig til at bygge kirker i rejsningsværk.

Hvad angår bygningsdekorationen kan der tegnes et rids, som passer ganske godt ind i den forestillingsrække, som ovenfor er skitseret.

Her kommer det allerede nævnte, kostelige gamle Urnestømmer ind i billedet. Uagtet det – så vidt jeg kan se – endnu ikke lader sig datere blot nogenlunde præcist, viser det hen mod et stade, som – hvad rigdom og pragt angår – ligger højere, end det, den øvrige velbevarede stavkirkedekoration står for.

Dyre- og ormeslyng af den art, det ældre Urnestømmer viser, kendes fra dekorative arbejder gennem en lang periode i hele Norden. Det er almindeligt

omkring år 1000, men optræder så sent som omkring 1150, hvis Poul Nørlunds datering af Lisberg-alteret er rigtig, og det kan også være skåret sent i Norge, selvom motivet har været kendt længe. Mere betydningsfuldt er det dog nok at hæfte sig ved, hvordan motivet er brugt i Urnes.

Her springer to ting i øjnene. Det er ikke nogle enkelte planker, der er dekoreret. Udover portalen er andre planker udskåret bl.a. en stor kraftig hjørnestav, og det synes, som om dekorationen for oven er ført hen over alle de vægplanker, der har hørt til den bygning, de oprindelig kommer fra. Herudover er to gavle og portalens dør dekoreret, men i lavt relief. Der synes at have været tale om en stor sammenhængende udskåret dekoration, som ellers ingen selv nok så velbevaret norsk stavkirke kan fremvise, og som man måske ville kalde »primitiv« eller »barbarisk«, hvis den ikke var udført med så stor, raffineret overlegenhed. Her er en anden ting, som springer i øjnene. Portalen er beskåret, så vi ikke kender den som helhed, men ser vi på portalplankerne, er det slående, at dyrenes detailler er gengivet i et ganske lavt relief, som er holdt i et »plan«, der i virkeligheden er svagt krummet, og som markerer portalplankens »grundform«. Men alle de dele af planken, som ikke dækkes af dyreslyng, er skåret væk i stor dybde, således at bånd, der ikke er så brede som en negl, har fingerdybe udskæringer på hver side. Dybt under overfladen ligger ornamentets egentlige bund, og helheden fremtræder derfor med en kraft i lys- og skyggepåvirkning, der får planken til at træde kraftigt frem. Lader vi nu øjet glide mod døren, ser vi det selv samme omsat i ganske lavt relief. Det er, som om motivet gennemspilles på et andet instrument, men sammen klinger helheden – portal og dør – med symfonisk pragt, og har vi

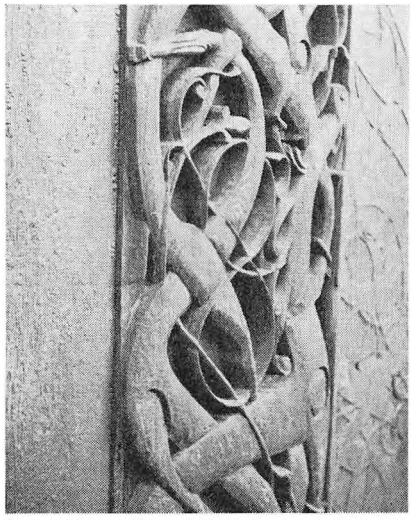

Urnes-udskæring set fra siden, sml. planken til venstre på billedet side 39 (HL).

Urnes stavkirkes gamle nordportal. (UO).

opfattet dette anslag, forstår vi, at det kun er nogle enkelte takter af et mesterværk, som hele bygningen med dens rige dekorationer i sin tid har båret frem for beskueren. Vi kender fra gammel og nyere tid rigt dekorerede træarbejder – skrin, møbler og paneleringer – og ved, hvorledes nogle blot er overlæssede og prunkende, medens andre ved deres overlegne, gennemførte skønhed tager

pusten fra os, når vi f.eks. møder dem i de fyrsteslotte, hvor det bedste aldrig har været for godt. For mig at se står Urnesplankerne i dag som mindelser om en sådan suveræn kunst.

Da Sigurd Jorsalfar efter besøget i Jerusalem omkring år 1110 skulle gøre sin entré i Byzans, befalede han ifølge Snorre sine mænd, at de ikke måtte lade sig mærke dermed, hvis de blev imponerede af, hvad de så i den kejserlige by. Da han agtede at rejse hjem over land, skænkede han sine prægtige skibe til kejseren, men overgav skibenes forgyldte dragehoveder til opsætning på en kirke i staden.

På hjemrejsen blev han på behørig måde fyrsteligt modtaget overalt. Kong Niels af Danmark modtog ham i Slesvig og førte ham op gennem Jylland. Vi vil gerne tro, at Sigurd havde det gyldne alter med sig, som han fik udført i Byzans, og som siden opstilledes i Konghelle-kirken. Vi ville også gerne tro, at han i et kostbart relikviegemme førte den splint af Kristi kors med sig, som han fik i det hellige land. Lad os endvidere formode, at han var vanskelig at imponere, men at han gerne så, at andre blev imponerede af ham, af hans bedrifter og af hans skatte. Når imidlertid den kirke, han byggede på Konghelle, blev af træ, aner vi, at træ ingenlunde forekom denne konge mindreværdigt, at trækirken fik meget betydelige selvstændige kvaliteter, og at den udmærket kan være smykket med dragehoveder og dyreslyng, blot det hele blev gjort fremragende. Med alle mulige forbehold tør man nok for sig se en selvbevidst norsk hersker, som fandt sit hjemlige byggemateriale og dets muligheder fortræffelige, en mand, for hvem det ikke kom an på i træ at efterligne, hvad han havde set i sten. Har det udskårne tømmer strålet i farver og guld, vil det måske endog have kunnet imponere en byzantiner.

Men hvis Urnes-plankerne giver et genskær af det aristokratiske pragtbyggeri vi her aner, er det ikke urimeligt, om man forestiller sig, at også anden bevaret stavkirke-skæring gør det. Nu har Urnes-portalen den ejendommelige »nøglehulsfacon«, som er af utvivlsom gammel oprindelse, medens flertallet af de store dragekampsportaler er bygget op over et skema, hvor døren flankeres af halvsøjler med en bue over. I betragtning af, at søjler og buer har været kendt i århundreder, før kristendommen kom til Norge, er der i og for sig ingen grund til at betragte søjleportalen som et »sent« træk i stavkirkekunsten. Det er egentlig mere nærliggende at forestille sig denne portaltype lanceret i det højaristokratiske træbyggeri, og at alle de kendte søjleportaler er efterklange efter enkelte for længst forsvundne pragtportaler.

I den bevarede skat af portaler har vi en rig samling ypperlige træskærerarbejder, men den overlegenhed, som præger Urnesskæringerne, er gået tabt. Portalerne er netop portaler og ikke dele af en helhedsudsmykning. Ingen er så dybe i skæringen som Urnesplankerne, ingen lægger op til et spil på kontraster.

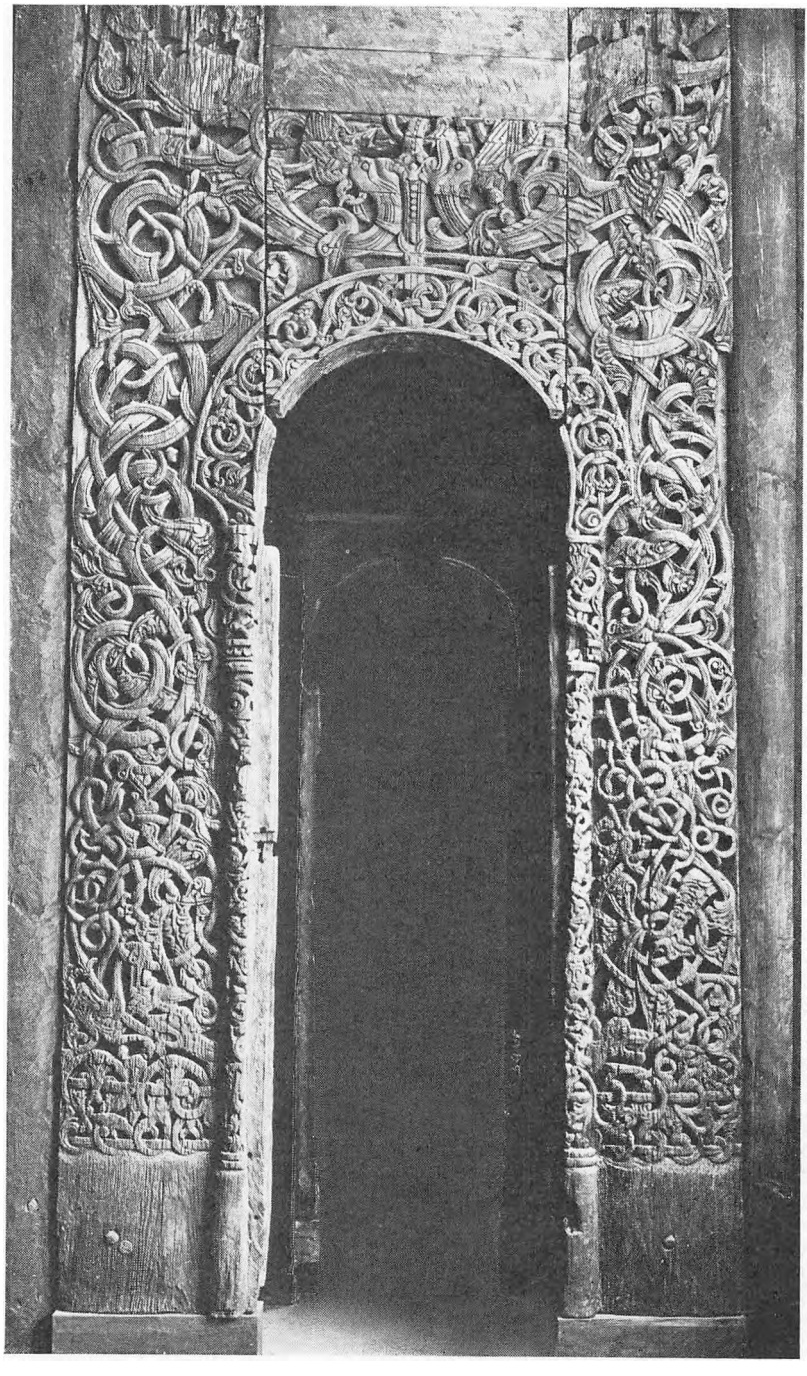

Portal fra Flå (UO).

En udvikling, der vitterligt *kan* tales om, sker, så vidt det kan ses, inden for det store men begrænsede felt, portalerne markerer. Det er en ren ornamental udvikling. Det vegetabilske, som kun spirer i Urnes-plankerne, har kastet sig ind i dragekampen, og vi får, synes det, efterhånden en styrkelse af det vegetabilske element. I denne frodighed finder gængse kristelige figurer indpas, som vi ser dem på Nejland-portalen.

At der også bliver plads til fremstilling af scener fra sagnhistorien må tilføjes for fuldstændighedens skyld. Hvornår disse scener først har fundet billedlig udformning, er det svært at sige, men det er sket, længe før de optrådte på portalerne, der – når det gjaldt kirker – efterhånden bliver det sted, hvortil billedskæreren næsten udelukkende var henvist. Man aner, at portalerne fra engang at have været en rig bygningsskulpturs højdepunkter bliver løsrevne solistnumre med muligheder for brilliante præstationer og for en vis fabuleren.

Den nordiske Sigurd-digtning, der grunder sig i de tyske sagn om det uheldssvangre Nibelung-guld, og som nu kun kendes gennem ufuldstændige håndskriftsversioner, har ofte beskæftiget billedskærerne. Digtene om Sigurd, der dræber dragen, og om Gunnar i ormegården har budt på fristende motiver. Mesteren for Hyllestadplankerne har i sin udgave af digtkredsen også fået godt med ranker ind i fremstillingen. Det træ, hvorfra fuglene taler til Sigurd, har grene som ranker og er godt på vej til selv at sno sig. Ormene øverst på samme planke slynger sig sammen med ranker, og den gennemborede drage på den anden planke sørger for at holde sig i fin kompositionel kontakt med de cirkelranker, som indeslutter denne plankes figurer. Billedskæreren har fået drage, orme og ranker placeret i den højde, hvor forbindelsen plankerne imellem skal indledes, og vi må tro, han over døråbningen har vist os en afgørende scene. Men den er gået tabt. Hans »ring« er brudt.

Fortællingen om Rhin-guldet. På portalen fra Hyllestad nedrevne stavkirke findes en billedserie om den skæbnesvanger strid om guldet. Medens Sigurd blæser med bælgen (nederst til højre), smeder Regin sværdet, som skal dræbe Favne, der vogter guldet. Sigurd prøver sværdet mod ambolten (billedfeltet ovenover), men det springer itu, og Regin må smede et nyt. Med det gennemborer Sigurd den frygtelige drage (billedet foroven) og sikrer sig guldet. Regin beder ham stege dragens hjerte (billedet for neden til venstre), men så får Sigurd »Favnesdræber« noget af dragens blod på sine læber og bliver derved i stand til at forstå, hvad fuglene (i træet over ham) siger. Efter deres råd dræber han Regin for at være ene om guldet. Han lægger det på ryggen af sin hest Grane og rider bort. Så møder han Brynhild og inddrages i en svigefuld historie, som ender med, at hans svoger Gunnar, der ægtede Brynhild, får ham dræbt. Gunnar har nu guldet, men lokkes i baghold af Hunnerkongen Atle, vil ikke røbe, hvor guldet gemmes, og ender bagbundet i en ormegård, hvor han spiller på harpe med tæerne, så slangerne sover – alle undtagen en, som giver ham det dræbende bid. Guldet måtte hellere gemme sig i Rhinens vældende vand end skinne fra Hunnernes arme.

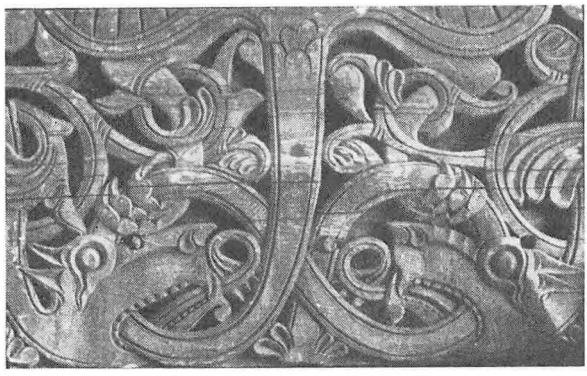

Døroverligger fra Tuft stavkirke. Den arkitektonisk tænkte bue tegner sig som et eget relief, hen over hvilket dragekamprelieffet er skåret (UO). Sml. billedet side 23.

Før vi forlader disse portaler, må vi hæfte os ved et enkelt træk, som fortjener at nævnes. Det er omtalt, at Urnes-plankerne har krumme overflader, som respekteres af ornamentet. Man fornemmer så at sige træstammen i de store planker, og dette er utvivlsomt et gammel træk. Det genfindes i mange andre portaler, men da portalernes udsmykning foroven skal gå sammen i en helhed, glider plankernes krumme overflader opefter over i et plan. Dragekampens hovedsammenstød over døråbningen udspilles derfor i et og samme »plan«, uagtet der her er tale om flere forskellige træstykker. Det kunne måske i bygningsplastisk henseende være forekommet svagt, men her ser man da, at der kan blive tale om en blød, plastisk fremhævelse af buen over døren, måske det mest geniale træk i den hele bevarede portalkunst. – At denne plastiske behandling af stortømmeret efterhånden går tabt, kan ikke undre.

Da Gunnar ikke vil røbe, hvor Rhinguldet gemmes og letsindigt udbryder, at han vil se sin broders hjerte udskåret, før han gør det, fører det til, at broderen Høgnes hjerte virkelig skæres ud som vist på Austadplankerne (UO).

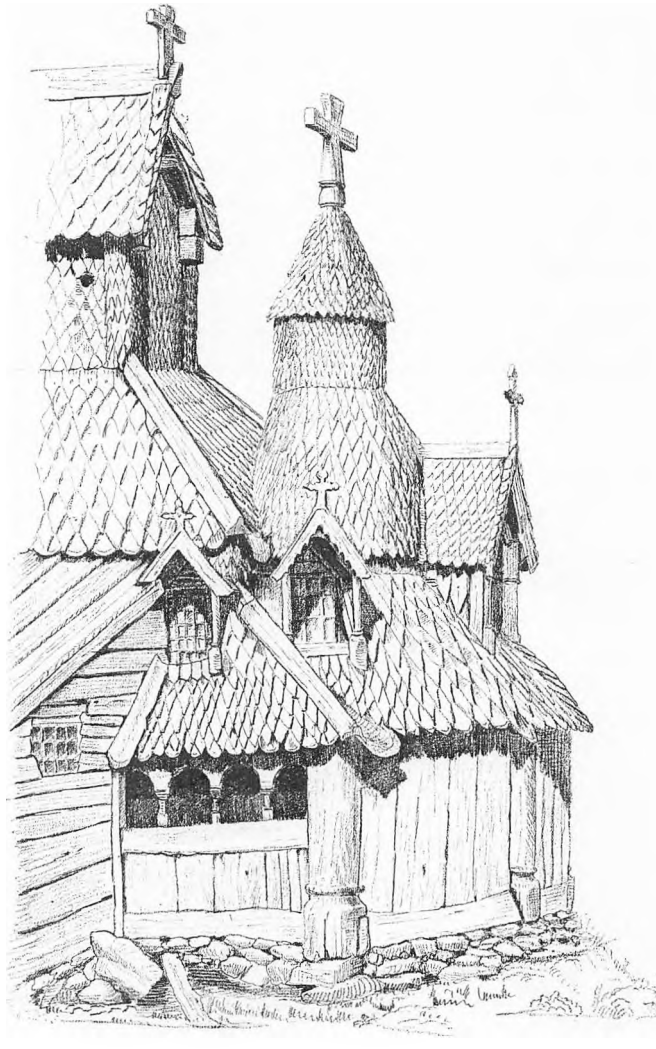

Borgund kirkes apsis med spir tegnet 1867–68 af Niels Bredal (NM).

Man har – sikkert med rette – formodet, at de mange små spir, som senere i middelalderen sattes over stavkirkernes apsider, var at betragte som små kopier af det spir, der kronede det ottekantede kapel (»oktogonen«) bag domkirkekoret i Trondheim. Vi ved ikke nøjagtigt, hvordan dette spir så ud, men katedralen i hele dens nu genrejste storhed er et talende vidnesbyrd om, hvordan træbygningskunsten, som engang var suveræn i Norge, blev distanceret.

De små korspir slutter sig til udvæksterne på den skællede, tjæremættede ham, der nænsomt dækker de gamle trækirkers stolte stortømmer. Disse spir

er med til at give stavkirkerne det fantastiske ydre, mange betragter som den højest »udviklede«. Men man kan spørge, om det ikke var den dragt, de iførtes for at følge med og overleve.

At spåndækningen har store kvaliteter, at den giver noget af grankoglens skønhed og præcision til det dejlige træmateriale, skal jeg være den sidste til at nægte, og at dens værdi allerede tidligt er opfattet æstetisk og ikke blot praktisk kan vel læses ud af Eidsborg kirkes vestgavl, hvor de vandrette planker er udskåret som spån. Den ganske kirkes forunderlige kogleri er uimodståelig, men er det ikke, når alt kommer til alt, en lidt fattig klædning?

Norge har nok haft en langt rigere træbygningskunst, end de bevarede kirker giver os nogen umiddelbar forestilling om.

Eidsborg kirke set fra vest (UO).

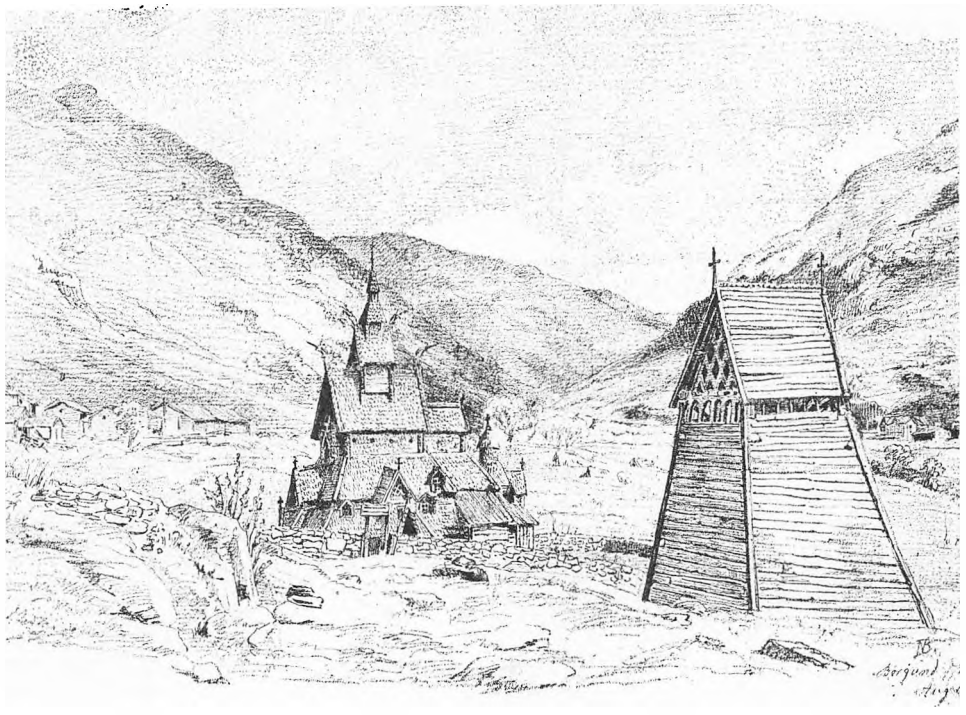

Borgund stavkirke og klokkestabel tegnet 1867-68 af Niels Bredal. (NM).

TÅRNE AF TRÆ

Over mange stavkirker er der rejst »tagryttere«, der har fungeret som klokkespir. De er gerne formet som små huse med udskårne vægge og har måske deres forudsætning i tilsvarende overbygninger over lyrehuller i haller med ildsted på gulvet. Hvorom alting er, har klokker også meget tidligt været ophængt i særlige klokketårne af træ, og sådanne findes endnu i stort tal ikke blot i Norge, men også i Sverige og Danmark.

I vor omtale af stavkirkens indre rejsning nævnte vi forskellige måder, hvorpå de høje stolper var afstivet, men vi har ikke i det foregående berørt den form for stabilitet, der kan opnås, hvis stolperne ikke er parallelle, men opstillet sådan, at de hælder lidt ind mod bygningens midte. Hvis fire ens stolper rejses lodret over en firkantet ramme og foroven indtappes i en ramme af samme størrelse som den underliggende, vil stolperne let kunne vælte, men er den øvre ramme mindre end den nedre, vil konstruktionen med dens

trapezformede sider, som hælder indefter, være stiv i sig selv. Den kan yderligere styrkes ved kryds og på anden måde, uden at dette ses udefra.

En stor del af de gamle træbyggede klokkehuse i Norden er bygget med indadhældende stolper, og der kan ingen tvivl være om, at denne konstruktionstype er meget gammel. Tårnene stod gerne for sig, men i Årdal nedrevne stavkirke i Sogn var kirke og klokketårn på et eller andet tidspunkt bygget sammen, og opmålinger af den gamle kirke viser med al tydelighed forskellen mellem de to konstruktionsformer.

Man kunne måske forestille sig, at de stærke tårne var »opfundet« med henblik på klokkeophængning, hvis det var givet, at tårne ikke kunne være bygget til andre formål. Nu er det imidlertid indlysende, at tårne også kan tjene militære formål, og sådanne tårne må selv sagt ikke alt for let kunne stødes omkuld. Solide tårne med indadhældende sider har et fortifikationspræg, der gør det nærliggende at søge efter eventuelle forbilleder i militærarkitekturen, og da typen er udbredt, er der ingen grund til specielt at forestille sig konstruktionen udviklet på nordisk grund. I princippet kan den fortsættes opefter og ende i en spids. Som sådan har den været brugt til spir på utallige murede kirketårne i middelalderen og op til vor tid. Men naturligvis vil princippet med indadhældende vægge også kunne benyttes til at give »almindelige« bygninger stivhed, og det synes virkelig, som om den gamle Holtålen stavkirke (nu i Trondheim) oprindelig har haft indadhældende hjørnestolper.

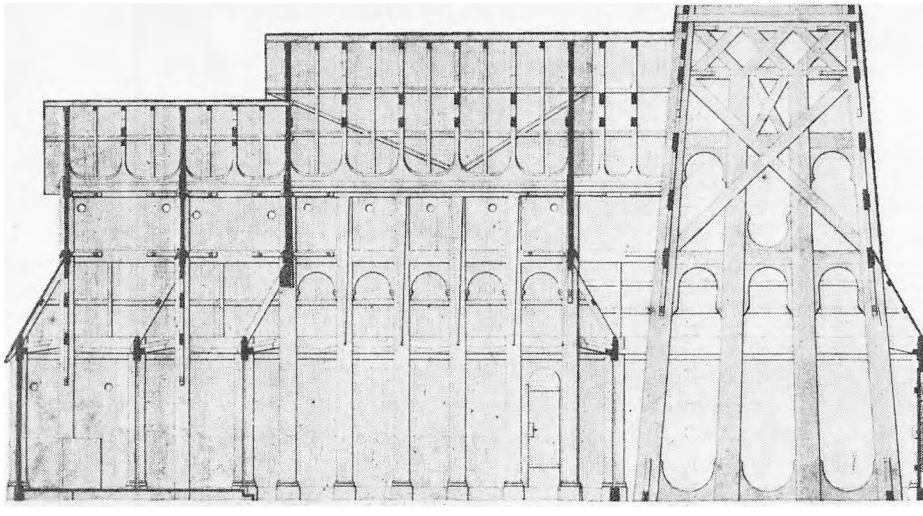

Opmåling af den nu nedrevne Årdal stavkirke. (RA).

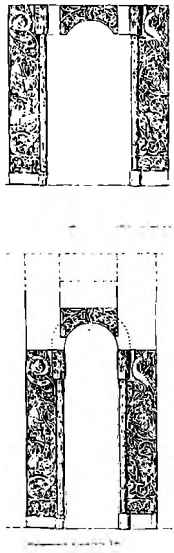

Portal fra Valdres. Skitserne viser middelalderdelene (mørke) i den bevarede portal øverst, og i den oprindelige stavbyggede væg (måske Nordre Aurdal kirke) nederst. Mål 1:100.

NORGE OG DANMARK

Blandt de tolv mænd, der i 1734 støttede tanken om, at man skulle opgive vedligeholdelsen af Reinli Kirke, var en bonde, som ejede en gård, der lå oppe på en fjeldside et godt stykke syd for Reinli. På denne gård stod indtil omkring 1860 et stort hus, som formentlig var opført af ham engang omkr. 1740. Huset udmærkede sig ved at være smykket med en ejendommelig portal, hvori der indgik væsentlige dele af en gammel dragekampsportal. Der blev nedrevet flere kirker i Valdres dengang, og det kan ikke siges med sikkerhed, hvor denne portal oprindelig har siddet. En dygtig håndværker omdannede imidlertid de gamle portalplanker, og for at få en bredere indgang tilføjede han et par træklodser, som fik skæringer, der forestillede Holger Danske og hans modstander Burmand. De to slagsbrødre optræder bl.a. i den såvel i Danmark som Norge

meget udbredte folkebog »Kejser Magnus' Krønike«, hvor Burmand skildres som »en trold«. Billedskærmen har givet ham tre hoveder!

Da huset omkring 1860 blev nedrevet, lagde man de skårne planker op på et loft, men en kunsthandler fik på en eller anden måde fat i dem, og Holger Danskes forekomst har måske inspireret den foretagsomme kunsthandler til at spørge direktøren for Museet for nordiske oldsager i København, om det ikke var noget.

Det var det i høj grad. Direktøren, den gamle Christian Jürgensen Thomsen – I. C. Dahls ungdomsven –, henvendte sig til kultusministeren D. G. Monrad om en bevilling, og da der straks efter kom et fotografi af portalen fra Norge, blev også dette sendt til ministeren med gode ord fra Thomsen.

Hans første brev (af 30. september 1861) har en indledning, som ingen museumsmand kunne skrive bedre i dag:

»Deres Excellence

De Ornamenter som findes paa vore ældste Steenkirker, lader ingen Tvivl om at Trækirkerne i Danmark, have været ornerede på samme Maade som de norske, hvoraf endnu nogle findes.

Først ved Prof. Dahls Værk og siden ved mange andres Beskrivelser er flere blevene opmærksomme på den Smag, hvori Ornamenterne ere udførte.

Vi have ogsaa i Museet for de nord. Oldsager enkelte Stykker, som erindre herom, men mangle et Større; omsider har der nu tilbudt sig en gunstig Leilighed til at erholde et saadant, nemlig et Portal af en forlængst nedbrudt Kirke i Norge.«

Da Thomsen har set fotografiet, skriver han videre om portalen:

»Jeg seer deraf at dette Stykke udentvivl er 7 à 800 Aar gammelt, og endogsaa erindrer om Nordens sidste hedenske Periode, det er samme Art som den Trækirke der af Kongen af Preusen blev kjøbt i Norge og flyttet til Schlesien, som i sin Tid gjorde saa megen Opsigt; jeg tror ikke det i Fremtiden vil være let at faae et saadant Stykke.«

Thomsen fik pengene, og portalen står nu på Nationalmuseet, hvor den er udstillet sammen med nogle af de stumper, vi har, af danske trækirker, bl.a. den udskårne og bemalede Hørningplanke, der dog først blev fundet 1887. Overhovedet må vi sige, at det meste af det, vi ved om meget gamle træbygninger i Danmark, skyldes fund, gjort efter at Thomsen skrev de to breve.

I dag taler vi om gamle danske – herunder skånske – stavkirker som noget selvfølgeligt. Hvergang en af vore middelalderlige stenkirker underkastes en større istandsættelse, bliver den eftergået af bygningsarkæologer, og i en del tilfælde er der fundet genanvendt tømmer, som stammer fra trævægge, eller der er eftervist spor i grunden efter stolper o.s.v. Vi kan ikke være i tvivl om, at mange af vore gamle kirker har erstattet endnu ældre kirker bygget på samme sted af træ.

Den billedskærer, der i det 18. årh. har skåret den trehovede Burmand, har tillige været i stand til at supplere de middelalderlige portaldele med rankeslyng. På billedet ses de to tidsaldres skæringer side om side (NM).

Men hvis man heraf ville slutte, at Danmark har haft stavkirker som de berømte norske, kom vi en underlig situation.

Der er fundet vægriller og stolpehuller, som peger hen mod jordgravede konstruktioner, – i Lund var det nederste af vægplankerne endog bevaret. Men det er jo netop karakteristisk for de kendte, omhyggeligt udførte norske stavkirker, at de ikke er jordgravede. Hertil kommer imidlertid, at der under flere norske kirker – af såvel sten som træ – er fundet stolpehuller.

Vi står med andre ord i den situation, at vi tilsyneladende med sikkerhed kan sige, at der mange steder såvel i Danmark som Norge har været rejst kirker med jordgravede stolper, før der de samme steder byggedes stavkirker på vandrette fodremme eller murede stenkirker.

Når jeg siger tilsyneladende, er det fordi vi ikke af et stolpehul i jorden kan slutte noget om, hvor højt stolpen ragede op over jorden.

Enhver, der kender til udgravningen af Trelleborg, vil vide, at der under de fire veje, som fører til vikingeborgens porte, er fundet rækker af stolpehuller, som er tydet derhen, at vejene har været »brolagt« med planker, som har været lagt over tømmer, som blev holdt på plads af korte nedrammede pæle. Der er flere steder – såvel i Danmark som udlandet – fundet tilsvarende pæle, der har understøttet fodremme under bygninger. I 1953 blev der udgravet en

sådan »pæl« på Clausholm ved Randers. Den var tildannet af et rodstykke, som var sat med rodenden opad og alene derved fortalte, at den umuligt kunne have været meget højere, end den var, da den blev fremdraget. Et enkelt fund kan man naturligvis ikke slutte ret meget af, men det er dog nærliggende at antage, at man meget tidligt har gjort den iagttagelse, at en træstub kunne holde sig forbavsende længe, efter at træet var fældet, og at der altså fra naturens hånd var givet træernes underste del, som stod i direkte forbindelse med jordsmonnet, særlig modstandskraft. Vi ved, at man mange steder tidligt har sat stolper på sten og derved isoleret dem fra jorden, og på denne måde har man helt op mod nutiden lagt bindingsværkshuses fodtømmer på rækker af sten (syldsten), men det er vanskeligt at fastgøre træ til sten. En stub kan imidlertid let forarbejdes, så den er velegnet til forankring af andet træ, og vi kan ikke se bort fra den mulighed, at stubbe fra gammel tid har været anvendt til at holde andet træ hævet op over jordsmonnet. Men er det tilfældet, kan mange af de stolpehuller, vi støder på, stamme fra sådanne konstruktioner.

At fodtømmer og stolper ikke nemt kan fastgøres til syldsten vil i mange tilfælde være underordnet, når blot stenene ligger fast, men sten lagt i jordoverfladen forskubbes let – ikke mindst når jorden kan blive gennemvædet. Først efter at det blev almindeligt at lægge de bedre bindingsværkshuses fodtømmer på murede fundamenter eller kældre, som nåede ned i frostfri dybde, fik man en god løsning på dette problem. Store sten lagt under stolper, som står inden for væggene, giver ikke de samme problemer, men hvor sådanne sten påtræffes, kan det selvsagt være et spørgsmål, om der oprindelig har stået stolper på dem, eller om de har dannet syld f.eks. for undertømmer af den art, vi kender fra en del norske stavkirker. Nu skal man imidlertid ikke gøre sig håb om at finde mange sådanne syldsten, hvor der i dag står stenkirker. Et væsentligt arbejde i forbindelse med opførelsen af vore hundreder af stenkirker har bestået i indsamlingen af kampesten. Det siger sig selv, at man under et sådant arbejde vil være tilbøjelig til at tage de sten, der ligger lige for. Selv om der havde stået kirker på syldsten alle de steder, hvor vi i dag har kampestenskirker, ville det derfor være lidet sandsynligt, at vi stødte på ret mange af de gamle sten, når vi undersøgte kirkerne.

Men det sker.

Under kirken i Jelling er der fundet spor af en trækirke med jordgravne plankevægge og stolper. Denne bygning antages at være en kirke opført af Harald Blåtand, som ifølge indskriften på den store Jellingsten »gjorde danerne kristne«. Bygningen, som således måske allerede er opført i 960'erne er imidlertid, så vidt vi kan skønne, afløst af en anden trækirke før man – måske omkring 1100 – rejste den stenkirke, som endnu findes omend i ret medtaget stand.

Når der kan tales om en mulig trækirke »nummer to« på stedet, skyldes det, at det i 1965 er påvist, at to rækker meget store sten er henlagt til underlag for noget – stolper, grundstokke eller andet – *efter* at trækirken med jordgravede stolper var væk, og *før* stenkirken blev grundlagt.

Om Jelling, Gorm den Gamle og Harald Blåtand findes forbavsende mange meddelelser – nogle af dem endog skrevet på de sten, der står på stedet, men når man vil søge at finde en fornuftig sammenhæng i det, der er skrevet og iagttaget, opdager man hurtigt, at der er ubehageligt mange muligheder. Den »lille« Jellingsten fortæller, at Gorm gjorde disse kumler efter Thyra sin kone. Vi ved imidlertid ikke, hvor stenen oprindelig stod og hvilke »kumler«, der hentydes til. Den store sten meddeler, at Kong Harald bød gøre disse kumler efter Gorm sin fader og Thyra sin moder. Heller ikke om denne stens oprindelige plads kan vi siget noget bestemt. Da »kumler« betyder mindesmærker og Haralds sten længe har stået mellem to store høje, kan det ikke undre, at mange har opfattet disse høje som mindesmærkerne: en høj for Gorm og en for Thyra. Var det tilfældet, har man dog ikke været berettiget til at slutte, at begge høje var *gravhøje*, for kun i den ene findes et gravkammer. Der kan have ligget en eller to personer i dette kammer, men vi har ingen mulighed for at sige hvem. Det er selvfølgelig nærliggende at tænke på Gorm og Thyra og f.eks. forestille sig, at Harald har bygget højen efter Gorms død – og så hentet moderen fra en begravelse, hun andetsteds har haft. De to kunne da blive højsat sammen, og den lille sten kunne være taget med ved flytningen af Thyra, men det er altsammen gætteri. Sagen kompliceres ved, at der er fundet rester af en stor stensætning, som er tydet på forskellig måde (»vi«, »skibssætning«). Den er bygget før sydhøjen blev rejst. Om den er bygget før, samtidig med eller efter at nordhøjen med dens gravkammer blev til, er et åbent spørgsmål. Under denne høj findes en broncealderhøj. Ingen kan vide, om stensætningen skyldes Harald, Gorm eller andre, og man ved desværre ikke, hvad hensigten med den har været.

Midt i al usikkerheden står Jellings kongelighed dog fast, og det er vanskeligt at forestille sig andet, end at der må have været en meget betydelig kongsgård på stedet. Det er også hævet over enhver tvivl, at kristendommen fik fodfæste her i Haralds tid, men vi har ikke bevis for, at den »jordgravede« bygning, der er fundet spor af, skyldes Harald. Dette er vigtigt at anføre, fordi vi ikke må lade os forlede til at tro, vi har nogen som helst sikker viden om kongeligt træbyggeri i 900-årenes Danmark.

Heller ikke om kongesædet Lejre ved vi meget. Vi må stille os undrende – og fulde af skepsis – når vi hører Bjovulfkvadets fantastiske skildring af den danske konges pragtbyggeri et eller andet sted – vel i Lejre –, hvor den mægtige, tømrede hal rejste sig »guldglinsende«, og hvor væggene var betrukket

med guldindvævede tæpper. Var virkelighedens verden så gylden? Måske. Fine guldtråde, fundet i en gravhøj i Lejre, er forklaret som rester af guldindvirket stof, og fra samme minderige sted har vi et ædelt guldforsiret kar udført på de britiske øer, hvor Bjovulfkvadet blev nedskrevet engang i 700-årenes begyndelse. Lejres bygninger er borte, men vi kan ikke afvise tanken om, at der tidligt har været tale om et rigt, såvel teknisk som kunstnerisk højt udviklet kongeligt byggeri, og at det samme kan have været tilfældet i Jelling.

Vi ved, at den østjyske almue i vid udstrækning byggede med jordgravede stolper i 1500-tallet, men vi ved også, at samfundets mægtige havde ganske andre byggevaner. Det er urimeligt ikke at forestille sig tilsvarende betydelige forskelle i byggeriet, før stenbygningskunsten vandt indpas i landet.

Sydhøjen i Jelling har engang været kronet af en stolpebygning, hvoraf rester er fundet. Man har gættet på, at kirken her har haft sin klokkestabel; man kunne også tænke sig, at der har stået et Michaels-kapel på højen, men mere sandsynligt forekommer det, at stolpebygningen har været et led i stedets befæstning, et forsvars- og vagttårn højt hævet over kongsgården.

Sikre spor efter et klokketårn med jordgravede stolper er imidlertid påvist i Hørning på Djursland. Tårnet har stået tæt vest for en kirke og er brændt sammen med denne. Stænk af smeltet klokkemalm røber tårnets mening, og placeringen er, som den vi kender fra Årdal i Norge, ja vi har tilmed et vægtæppe i Sverige, som meget tydeligt illustrerer anlægstypen, der nok har været ret udbredt. Den lå – synes det – bl.a. til grund for opførelsen af en kirke med klokketårn i Lund, dateret til omkring 1060. Kirken – og det, der er tydet som tårn – var her bygget med jordgravede stolper, og kirken har haft vægge rejst af svære, jordgravede planker. Den var formet som et langhus med kor, og stolperne stod i rækker ret tæt inden for væggene. En anden af Lunds trækirker har tilsyneladende været bygget over en ganske tilsvarende »plan«. Om stolpernes højde og øvre afslutning aner vi intet.

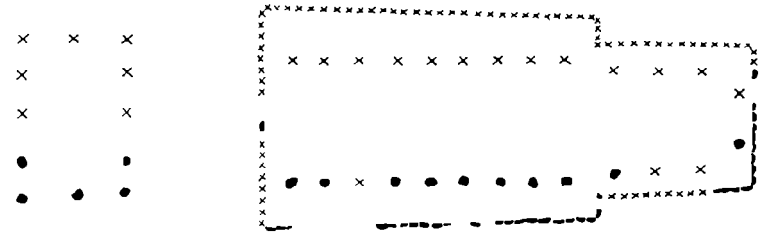

Rester af stavkirke (»Sankt Drotten«) fundet i Lund. Ender af jordgravede stolper og vægplanker var bevaret. Med × 'er er det antydet, hvordan kirkens og klokketårnets(?) plan kan have set ud. Mål 1:400.

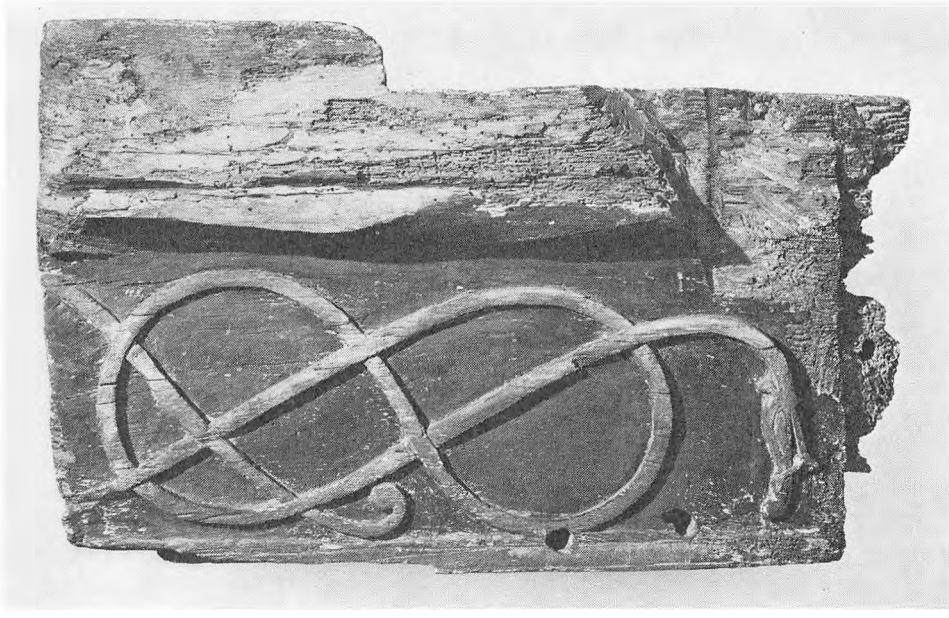

Stump af stavkirke fra Hørning på Djursland. (NM).

Også kirkebygningen i Hørning har haft jordgravede stolper. Meget tyder på, at det var »vægstolper«, og at der har været tale om en lille kirke uden indre rejsning, men med kor. Spor efter vægplanker er ikke eftervist i grunden, men den allerede omtalte berømte Hørningplanke, som blev fundet i stenkirkens mure 1887, er forsynet med en dyb rille (»not«), som indicerer tilstedeværelsen af vægplanker. Stammer den fundne planke fra den nedbrændte kirke, må denne have haft lodretstående vægplanker, der er gået op i rillen. Hørningplanken kan dårligt tydes som andet end en rem, der har kronet en plankevæg.

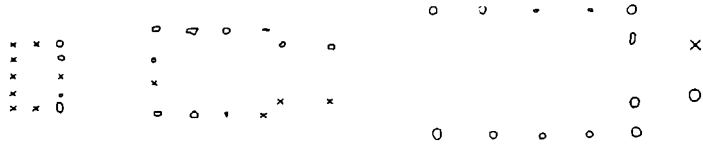

Stolpehuller fundet under Hørning kirke på Djursland (t.v.) og i Mære kirke ved Trondheimfjorden (t.h.). Suppleret med × 'er danner planerne af stolpehullerne figurer, der svarer til planer af kirker med kor. Udgraverne (Knud J. Krogh i Hørning og Hans-Emil Lidén i Mære) forklarer væggene som bygget af jordgravede stolper med indskudte fodremme (»løsholter«) for vægplanker, i Mære måske med vandrette vægplanker. Mål 1:400.

I adskillige andre kirker er der i den sidste snes år fundet spor efter trækbygninger med jordgravede stolper og – i enkelte tilfælde – planker. I kirke efter kirke er påvist genanvendt tømmer, som i nogle tilfælde har vist sig at stamme fra trækbygninger. Vi har således ikke så få rester af vægplanker i behold, og ingen kan i dag være i tvivl om, at der har stået stavkirker i stor mængde hos os.

Men meget mere kan vi ikke sige. Stenbygningskunsten vandt allerede i den tidlige middelalder en så afgørende sejr over den kirkelige trækbygningskunst i Danmark, at forholdene nødvendigvis måtte blive andre end i Norge og Sverige.

Denne stenbygningskunst vandrede ind i et Norden, der havde det som fællestræk, at trækbygningskunsten var rådende overalt. Det står fast, at jordgravede konstruktioner har været kendt i hele området, og at lodretstående vægplanker og fodremme er forekommet, men ingen kan i dag præcist sige, hvordan udviklingen inden for områdets trækbygningskunst er forløbet.

I tilknytning til denne trækbygningskunst har vi den ejendommelige dyreornamentik, som foran er omtalt, og som i Danmark bevidnes af Hørningplankens spinkle ormeslyng. Grafisk ligger ornamentet her som en paragraf, der dækker reglerne for hele denne fabulerende frie og samtidig bundne kunst. På den blåsorte bund træder ormen lysende frem – rødøjet, rødflabet – og frister os til at spørge, om den ikke er skabt til at glinse i guld, om ikke øjet har skullet lyse som en rød rubin i guldet, og om ikke hele kirken har tilhørt en farveprægtig bygningskunst med gyldne detailler.

Vi har ikke meget dansk træskærerarbejde at gå ud fra, men denne ornamentik var ikke forbeholdt træet. Vi kender den fra bogsidernes pergament, fra smykkesølv og runesten. Vi kender den også – som allerede nævnt – fra det gyldne Lisbjergalter, hvor et – himmeldronningen helliget – frontale i al sin rigdom også smykkes med dyreslyng. Den kronede gudsmoder viser sit barn frem, siddende på en trone under en bue, der ved sin indskrift fortæller, at vi står foran det himmelske Jerusalem. Men kunstneren har i sit arbejde øjensynligt ladet sig inspirere af de monstransagtige tabernakler, vi andre steder ser den hellige jomfru anbragt i, for han har under den hele opbygning sat en solid støttepille, som hører sådanne tabernakler til. Fanger øjet dette, træder et billede frem for os, hvor en »monstrans« er stillet op mod en rigt smykket bagvæg med store tømrede kryds. Den konstruktion, der ligesom afspejles i hele Lisbjerg-frontalets midtparti, er træarbejderens, og det kan være os en glæde at vide, at bag alle alterets udhamrede og ornamenterede kobberplader står en trætavle, der i små mål er opbygget som en stavvæg. Når nu der blandt ornamenterne – såvel på »kryds« som på »fodrem« – er dyreslyng, så vil vi gerne også opfatte dette som noget, der er hængt ved.

Lisbjergalterfontalets midtparti. (NM).

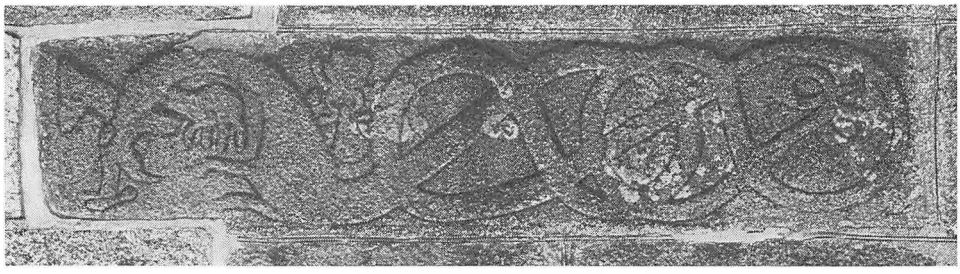

Dæksten af granit. Skinnerup kirke. (NM).

Vi vil gerne tro, dyreornamentikken har domineret de gamle trækirker i alle de nordiske områder, men den lod sig ikke kue, hvor trækbygningskunsten led nederlag. I en sidste anstrengelse bed ornamentet sig fast i vore stenkirkers granit. Her så gamle Thomsen dem som minder om en storhed, han anede, og som fremtidige heldige fund måske vil fortælle os noget sikkert om.

Sløjfeornamentets grundtræk kendes fra metal (sølvskål fundet på Gotland), runesten og træ. At det er fra trækbygningers døroverliggere, det er vandret ind i Nørrejyllands stenbygningskunst, forekommer sandsynligt.
Sløjfeportal, Lem kirke i Nørrejylland (N.M).

Planke fra Brågarp i Skåne (Lunds historiske Museum).

STEN OG TRÆ

Det skorter ikke på dyreslyng i vor ældste stenskulptur. Et blik på dækstenen fra Skinnerup kirkes nordportal kan være nok til at vise, at denne dyreornamentik ikke forsagede kampestenskirkernes verden. De såkaldte »sløjfeportaler« har også umiskendelige træk til fælles med træportalerne, og efter fundet af en træstump i Skåne (»Brågarp-planken«) er næppe nogen i tvivl om, at man med sløjfeportalerne virkelig står over for eksempler på stenarbejder, der har deres forudsætning i træarkitekturen. Helt overbevisende er det, at de mærkelige »rundstave«, som smykker Sct. Jørgensbjerg kirke i Roskilde, må gå tilbage til trækonstruktioner svarende til dem, vi kender fra Kvernes stavkirke, hvor svære runde stokke indgår som faste elementer i de ellers glatte

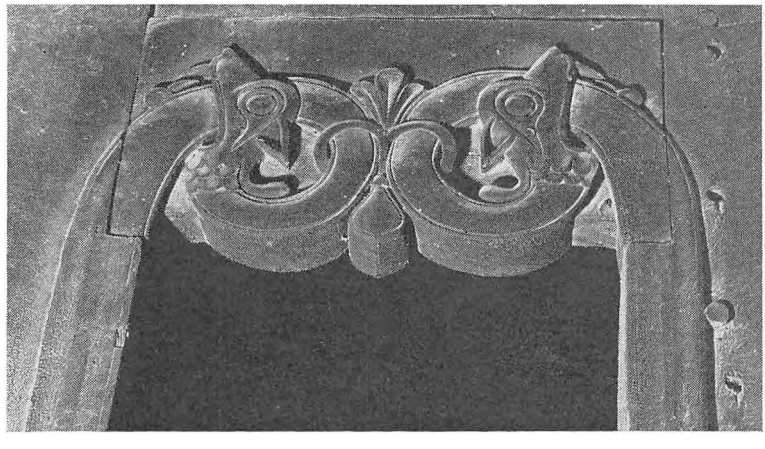

Døroverligger, Hopperstad stavkirke (UO).

Mands- og dyrehoved i Hurum kirke og mandshoved (t.h.) fra Stedje (1180'erne nu i Skien). Nogle »masker« mangler underansigt og minder derved om de hoveder, der f.eks. på Lisbjerg-alteret er kapitæler med søjleskaftets ende i gabet. Maskerne kan have en metallisk glat karakter og er ofte staffcrede med sort. (RA og UO).

vægge. Her drejer det sig imidlertid om konstruktive led, og for sløjfeportalernes vedkommende kan man tale om en dekoration, som er nøje knyttet

Masternes hyppigt forekommende terningkapitæler (sml. billederne s. 17-18) er i Urnes dekoreret med figurer i lavt relief (t.v.). »Tromlekapitælerne« er ofte – som f.eks. i Lomen (t.h.) dekoreret med ranker svarende til portalernes. (HL).

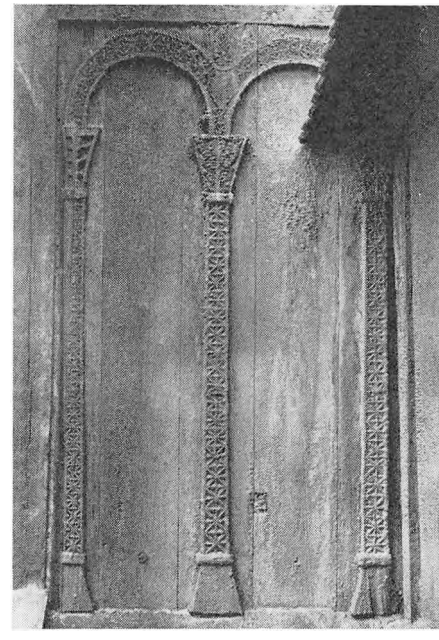

Vægplankerne i Vågå har blindarkader, der bl.a. er dekoreret med »stjerneornamenter« (sunken stars) som synes skabt for træ, men hyppigt forekommer i sten, bl.a. i Trondheim domkirkes »normanniske« dele (RA).

til den bestemte arkitektoniske konstruktion, døråbningen repræsenterer, og hvor »sløjfen« er mere naturlig i træ end i sten. Men man skal i øvrigt nok vare sig for at ane al for megen hedensk nordisk træbygningstradition i de mange gamle stenarbejder, der har en umiskendelig lighed med arbejder i træ. Atter må vi minde om de umådelige mængder af træarbejder, som har eksisteret i det øvrige Europa, og som vi ikke kender. Endvidere må vi gentage, at dyreslyng ikke var forbeholdt Norden, og endelig må det huskes, at håndværkere kan rejse, og at ornamenter og former nemt kan overføres fra arbejdsplads til arbejdsplads i håndgribelig form. Illuminerede bøger, skrin, kister, stole, vogne, smykker og andre mobile herligheder har kunnet bringe nye former vidt omkring og ansporet til efterligning. De »masker«, vi finder som kapitæler over enkelte af vore stensøjler, forekommer nok beslægtede med masker i norske stavkirker, men da kapitælmasker med mindelser om de norske kendes fra tyske manuskripter og fra jysk metalkunst, skal man vare sig for at sige noget om hvor de egentlig stammer fra. De mærkelige stensøjler i Sjørring og Vitskøl har træk, der henleder tanken på drejerarbejde, og udskårne stolper, der minder om dem, kendes fra Norge. Men hvor kommer formen fra? Stensøjlerne i Jylland er formentlig fra den senere del af 1100-årene, vi har ældre småting af samme karakter fundet på dansk område, men vi har intet overblik over, hvad der udførtes af drejede former i Europa i tiden fra romer-

rigets undergang, og indtil søjlerne blev rejst i Nørrejylland. Vi ved ganske enkelt intet om, hvad man har haft af drejede former i vikingetidens og den tidligste middelalders træbygningskunst, der overhovedet er os så gådefuld.

Men nye fund og nye undersøgelser kan måske kaste lys over det, der nu er dunkelt. Tålmodige arkæologer har bragt ikke så lidt nyt for dagen i de sidste årtier, og vi, der husker, hvordan vikingeborgene blottedes i al deres storhed, mister ikke forventningen om, at vi vil få meget mere åbenbaret om det gamle byggeri. Men tør vi tro på mirakler? Vi vil gerne.

Indtil videre må vi leve i den håbefulde situation, som sagafortællere, krønikeskrivere og mærkelige, rige genstande fra vore første kristne århundreder sætter os i. Hvis det er rigtigt, at Norges Sigurd fra Byzans red op gennem Europa til Danmarks grænse, og at vor gamle kong Niels modtog den unge kongelige kriger og pilgrim i Slesvig for at ledsage ham op gennem Jylland, det Jylland Adam af Bremen skildrer så skrækindjagende, så kan vi forestille os de to konger ridende side om side, kosteligt klædt, på pragtfulde heste med gyldent ridetøj og strålende blanke våben, fulgt af talrige prægtigt udstyrede ryttere og af storfælgede, udskårne vogne med kister og skrin og alt fornødent tros. En uge har det vel varet, før det mægtige optog nåede frem til Ålborg og videre til Vendsyssels kyst, hvor kong Niels skænkede den unge kong Sigurd et skib til hjemfarten, en uge gennem et Jylland, der sikkert har kunnet yde de kongelige standmæssigt ophold i fyrsteligt udstyrede kongsgårde, et Jylland som allerede dengang må have kunnet fremvise glimrende vidnesbyrd om den kongelige kristendom, som stod i fuld flor, og som den danske dronning Margrethe, der var enke efter Sigurds far, støttede så varmt. Sten og metal bringer en efterklang til os fra disse fjerne århundreder, men husenes træ har Jyllands jord for længst formuldet, hvor ikke økser og ild har sørget for den udslettelse, som er træets skæbne. Indsigt i, hvad der egentlig er tabt, får vi vel aldrig. Kun et mirakel kan bringe os virkelig viden om det, der nu kun rejser sig for os i fantasien – næret af Norges held.

FORTEGNELSE OVER NORSKE STAVKIRKER

I. STAVKIRKER I NORGE

Fortegnelse over steder i Norge, hvor stavkirker eller væsentlige rester af stavkirker er at se. Efter stedets navn er angivet et tal, som henviser til den bane på oversigtskortet side 71, hvor stedet kan findes.

Til den summariske omtale af monumenterne er knyttet korte, men ingenlunde fuldstændige litteraturhenvisninger (med forskellige forskeres anslåede dateringer i parentes). *Dietrichson, Bugge, Phleps, Blindheim* og *Hauglid* henviser til de i litteraturlisten anførte oversigtsværker. (Phleps følger Bugge, hvad dateringer angår). *Fortidsminne.Årb.* står som forkortelse for Foreningen til norske. Fortidsminnesmærkers bevaring, Årbok. *IRN II* henviser til Institutum Romanum Norvegiae, Acta II, Rom 1965, med Martin Blindheims afhandling om drageportalerne.

BERGEN (4).
Fortun stavkrike er 1884 fra Sogn flyttet til Fantoft ved Bergen.

Indre rejsning med 18 master; kor; apsis. Det ydre rekonstrueret i »stavkirkestil« af ark. Joac. Mathiesen med Borgund som model.

Lit.: Dietrichson, s. 255–60; Bugge, s. 23, pl. 110 (sandsynligvis fra 3. fjerdedel af 12. årh.; ca. 1160–80); Hauglid, s. 49, 56–57, 62, pl. 22–23 (begyndelsen af 1200-årene, omkr. 1200).

Historisk Museum, Bergens Universiet har en fin samling af stavkirkedele, bl.a. portaler.

BJØLSTAD (2), Heidal, Gudbrandsdal.
Rester af to dyreslyngsdekorerede stavkirkeplanker er anbragt på kirke fra 1600-årene, har tidligere været på storgården Bjølstad.

Lit.: Dietrichson, s. 227 f. (utvivlsomt ikke ynge end ca. 1100); Bugge, s. 17, pl. 30 (antagelig fra den senere del af 1000-årene); Fortidsminne Årb. 1957, s. 119; Ole Klint-Jensen og David M. Wilson: Vikingetidens kunst, 1965, s. 112 (formentlig senere end Urnæs); Hauglid, s. 15 f., pl. 48 (antagelig fra den senere del af 1000-årene, ældre end Urnæs).

BORGUND (3), Sogn.
Indre rejsning med 12 master, kor, apsis, fuldstændig omgang. Dragekamp-portal i vest, enklere portal i syd. Usædvanlig vel vedligeholdt gennem tiderne. Årstallet 1737 i mønningskam vidner herom. Afb. side 8, 20, 21, 45 og 47, plan s. 16.

Lit.: Dietrichson, s. 280–87 (kan være noget yngre, men ikke ældre end 1150); Bugge, s. 7–12, pl. 1–9 (antagelig omkring 1150); Phleps, s. 70, 83, 103; Blindheim, s. 49–50, fig. 95–96 (ca. 1175); Fortidsminne Årb. 1966–67, s. 183, 226; Hauglid, s. 1 f., 63–67, pl. 26–33 (noget før midten af 1200-årene); Robert Kloster i Fortidsminne Årb. 1969, s. 70 (noget absolut holdepunkt for præcis dadetring lader sig næppe finde).

EIDSBORG (5), Telemarken.
Ingen indre rejsning, omgang på tre sider, stærkt »skældklædt«, vestgavlens planker udskåret, så det ser ud som spån. Nyt kor opf. efter 1668. Restaureret 1929. Afb. s. 46.

Lit.: Dietrichson, s. 395–96 (forskellige træk taler for tiden efter 1250); Eliassen i Fortidsminne Årb. 1930; Bugge, s. 24, 44, 56, pl. 94–96 (vistnok midten af 1200-årene; ca. 1200–1250; Phleps, s. 78, 126, 149; Hauglid,

s. 101, 104, pl. 126–28 (antagelig henimod 1300, omkring 1300).

FLESBERG (5), Numedal.
Kun rester bevaret. Indre rejsning med 8 master samt koret med apsis fjernet. Vestportal bevaret på stedet.

Lit.: Dietrichson, s. 348–49 (de sidste decennier af perioden 1150–1260); Bugge, s. 26; Hauglid, s. 95, pl. 110 (midten af 1200-årene).

FORTUN, se Bergen.

FÅVANG (3), Gudbrandsdalen.
Rester af stavkirke indklædt i nyc paneler.

Lit.: Dietrichson, s. 452.

GARMO, se Lillehammer.

GOL, se Oslo.

GRIP (1), Normøre.
Lille kirke med skib og kor i ét samt sakristi.

Lit.: Dietrichson, s. 443; Bugge, s. 48 (ukendt opførelsestid); O. Yderstad: Grip kirkes hist. Kr.sund 1951.

HEDAL (4), Valdres.
Ingen indre rejsning; omgang; stor dragekampportal. Indgår nu som vestlige del af korskirke fra 1699.

Lit.: Dietrichson, s. 352–57 (1200–1250); Bugge, s. 24, 33–34, 38, 58, pl. 48–51 (ca. 1150–75; må forsøgsvis kunne tidsfæstes til senere del af 1150-årene); Hauglid, s. 77, 79, pl. 76–81 (første del af 1200-årene). IRN II, p. 186 f.

HEDDAL (5), Telemark.
Indre rejsning med 12 master, kor med 6 master, apsis, fuldstændig omgang (rekonst.), fire store portaler. Uheldigt restaureret 1849–51 af J. H. Nebelong, men dog reddet fra undergang. Nyistandsættelse med fjernelse af Nebelongs dekorative elementer 1952–56, forestået af ark. G. Blakstad og Herman Munthe-Kaas. Billeder s. 27–29.

Lit.: Dietrichson, s. 295–309 (»Hitterdal«, tiden omkring midten af 1200-årene); Bugge, s. 43, 46, 51, pl. 97–100 (skibet vistnok 1242, koret sandsynligvis langhus af ældre kirke; G. Blakstad i Fortidsminne Årb. 1956, s. 1–24; Blindheim, s. 28–29, fig. 190–91 (portalskulptur fra 1200-årene); Hauglid, s. 95, 10–101, pl. 120–24 (først på 1300-årene, koret antagelig del af skib fra ældre kirke fra første halvdel af 1200).

HEGGE (3), Valdres.
Indre rejsning med 8 master, hvoraf de fire har fine ringkapitæler, to portaler, vestende fra 1300-årene. Stærkt ombygget 1800, 1834 og 1872. Over det nyere loft ses ikke blot tagværket, men også den øvre del af det opr. kirkerum med ni masker og et terningkapitæl.

Lit.: Dietrichson, s. 309–14 (perioden 1152–1263); Bugge, s. 29, pl. 55–59 (antagelig tidligere del af 1200-årene; ca. 1200–1225); Blindheim, s. 37, 49–52, fig. 140–42 (ca. 1200); Hauglid, s. 77–78, 83, pl. 68–73 (midten af 1200-årene).

HOL (4), Hallingdal.
Apsis rejst i stavværk (1699), materiale fra stavkirke brugt sekundært i skib.

HOLTÅLEN, se Trondheim.

HOPPERSTAD (3), Sogn.
Indre rejsning, 16 master med terningkapitæler, kor, apsis. Det ydre restaureret i 1885–91 med Borgund kirke som model. Fragmenter af ældre trækonstruktion fundet under restaurering overført til Bergens Hist. Museum. Billeder s. 30–31.

Lit.: Dietrichson, s. 261–66 (kan ikke være ældre end ca. år 1200); Bjerknes i Fortidsminne Årb. 1944; Bugge, s. 20, 38, 60, pl. 18–23 (anslagsvis ca. 1150; ca. 1135–50); Phleps, s. 73, 105, 107; Blindheim, s. 33 m.v. (ca. 1140–50); Hauglid, s. 53, 58, pl. 14–17 (som Urnes, kort efter 1200, Andreaskors m.m. senere tilføjet); Robert Kloster, i Fortidsminne Årb. 1969, s. 74 f. IRN II, p. 180 f.

HURUM (3), Valdres.
Indre rejsning med 4 master, der fremtræder som søjler med baser og fine tromlekapitæler. Over det nyere loft ses det opr. kirkerums øvre del med fint bevarede masker. To portaler og andre middelalderlige træskæringer. Udvidelse af skib og nyt kor i 1800-årene. Dele af opr. tagrytter m.v. indgår i kirkegårdsportalen. Bill., s. 60, tegninger s. 16.

Lit.: Dietrichson, s. 332–37 (som Lomen, perioden 1152–1263); Bugge, s. 29, 39, pl. 60–64 (antagelig fra senere del af 1100-årene; ca. 1175–1200); Blindheim, s. 49, fig. 183–84 (omkr. 1180 i henhold til runeindskrift); Hauglid, s. 77–78, 80–82, pl. 64–67 (midten af 1200-årene); Regnskabsuddrag ved Anders Frøholm trykt i Knut Hermundstad: Høre Stavkyrkje, Valdres 1968. IRN II, p. 182 f.

HØYJORD (5), Jarlsberg.
Enkel enskibet kirke med (rekonstrueret) midtstolpe og kor. Restaureret 1948–53 af ark. Otto L. Scheen. Spåntaget udført på grundlag af egespån, fundet under kirken.

Lit.: Dietrichson, s. 453 (vægge skjult bag nyere paneler); Fr. Pettersen i Fortidsminne Årb. 1906; Bugge, s. 24, 45 (ca. 1250; ældre kirke omb. antagelig i løbet af 2. halvdel af 1200-årene); Fortidsminne Årb. 1954, s. 133–35; Hauglid, s. 100 (måske fra midten af 1300-årene).

KAUPANGER (3), Sogn.
Indre rejsning med 20 master (opr. 16), beskedent kor med lige østvæg. Ved en udvidelse i middelalderen blev vestenden (med 4 master) forskudt ca. 3 meter vestover og to fag med i alt fire nye master indføjet. Under kirken er udgravet stolpehuller m.v. tydet som rester af to tidligere kirker. Gennemgribende istandsat 1959–65 af ark. Kristian Bjerknes. Billede s. 18.

Lit.: Dietrichson, s. 253–55 (tiden omkring år 1200); Bugge, s. 23–24 (sikkert sen, ca. 1170–90); Bjerknes, Hans-Emil Lidén m.fl. i Fortidsminne Årb. 1968 (sidste årtier af 1100-årene eller omkring år 1200); Hauglid, s. 42, 48–51, 61, 69–70, pl. 18–21 (begyndelsen af 1200-årene).

De Heibergske Samlinger i Kaupanger, Sogn, omfatter også stavkirkefragmenter.

KVERNES (1), Normøre.
Indskudte stolper i stavvæggene, kor fra 1633, har haft ydre støttestolper (»skorder«). Billede side 19.

Lit.: Dietrichson, s. 444 (middelalderlig); Bugge, s. 48, pl. 27–28 (uvist); Hauglid, s. 47, 69, 76, 90, pl. 59 (omkr. 1300); Egil Sinding-Larsen i Fortidsminne Årb. 1969 s. 84.

LILLEHAMMER.(3).
Garmo stavkirke i Gudbrandsdalen blev nedrevet 1882 og senere genrejst i Lillehammer (De Sandvigske Samlinger).

Lit.: Dietrichson, s. 198–200 (nævner med store forbehold tiden 1021–30 for dele af kirken); Sandvigske Saml. Årsberetning 1919–21; Bugge, s. 15–16, 24 (følger Dietrichson, ca. 1030(?)); Hauglid, s. 47, 73–76, pl. 52 (1200-tallet, tidligst fra sidste del af 1100-årene).

LOM (2), Gudbrandsdalen.
Indre rejsning, 20 master, kor, apsis. »Andreaskors« mellem dobbelt sæt tænger senere indsat. Vestforlængelse og korsarme fra 1600-årene. Billede (drage) s. 22.

Lit.: Dietrichson, s. 266–68 (ca. 1200); Bugge, s. 23–25, pl. 36–42 (antagelig fra tredie fjerdedel af 1100-årene; ca. 1150–70); Blindheim, s. 38, fig. 97 f. (slutn. af 1100-årene); Hauglid, s. 68–69, 70–71, 81, pl. 40–47 (første del af 1200-årene, »Andreaskorsene« senere, apsiden formentlig tilføjet i sidste halvdel af 1200-årene).

LOMEN (3), Valdres.
Indre rejsning med 4 master udformet med baser og rankesmykkede tromlekapitæler (afb. s. 60), kor, apsis. To portaler. Udvidet og ombygget i 1800-årene.

Lit.: Dietrichson, s. 326–32 (perioden 1152–1263); Bugge, s. 29, 39, 60, pl. 53–54 (senere del af 1100-årene; ca. 1175–1200); Hauglid, s. 77, 78, 81, pl. 74 (midten af 1200-årene); Knut Hauge: Lomen Stavkyrkje, Valdres 1971.

NORE (4), Numedal.
Skib med midtsøjle (afb. s. 18). Koret nybygget 1683 med anvendelse af ældre materiale. Tagrytter fra 1730.

Lit.: Dietrichson, s. 408–10 (perioden 1263–1537); Bugge, s. 32, 39, pl. 86–87 (sidste trediedel af 1100-årene); Phleps, s. 80–81; Hauglid, s. 41, 93, 95–96, pl. 111–13 (midten af 1200-årene); Håkon Christie i Fortidsminne Årb. 1969, s. 26 (vistnok opført som korskirke ca. 1200).

OSLO (5).
Gol stavkirke fra Hallingdal blev 1884 flyttet til Bygdø ved Oslo.

Indre rejsning med 8 master, kor, apsis. Rig på ejendom. billedskærerarbejde. Stærkt udbygget i »stavkirkestil« af ark. W. Hansteen og Prydtz med Borgund som forbillede.

Lit.: Dietrichson, s. 314–26 (perioden 1152–1263); Bugge, s. 28, pl. 82–83 (antagelig fra senere del af 1100-årene; ca. 1170–1200); Phleps, s. 57; Blindheim, fig. 103, 107 (ca. 1200–1225), samme i By og Bygd. Norsk Folkemus. årb. 1955–56; Hauglid, pl. 102–07 (midten af 1200-årene).

Universiteters Oldsaksamling besidder en lang række portaler og andre stavkirkedele af stor betydning.

REINLI (4), Valdres.
Skib og kor af samme bredde, stor apsis, fuldstændig omgang. Ombygget flere gange (afb. s. 7).

Lit.: Dietrichson, s. 398–404 (tiden efter 1200); Bugge, s. 47, pl. 52 (sidste trediedel af 1200-årene; ca. 1275–1300); Phleps, s. 45; Hauglid, s. 89–92, 96, pl. 82–83 (har vel fået nuværende form først på 1300-årene engang). Om nedrivningsplanen i 1734, se Johan Hveem: Bagn kirkes historie, 1967.

RINGEBU (3), Gudbrandsdalen.
Indre rejsning med 12 master (tegn. s. 16). Østparti fra 1630.

Lit.: Dietrichson, s. 268–70 (synes opført i tiden 1200–1250); Bugge, s. 31, 40, 49, 60, pl. 43–45 (troligvis rejst i tiden omkr. 1200); Hauglid, s. 69–71, pl. 55 (sidste del af 1200-årene).

ROLLAG (4), Numedal.
Lille stærkt om- og tilbygget stavkirke. Skibets fire hjørnestave står endnu.

Lit.: Dietrichson, s. 397 (temmelig sen); Bugge, s. 34 (som Uvdal, antagelig 2. halvdel af 1100-årene); Hauglid, s. 93.

RØDVEN (1), Romsdalen.
Ingen master, vægge med hjørne- og midtstolper indskudt i væggene, der støttes af skråtstillede tømmerstykker (»skorder«), tagrytter fra 1649, sakristi fra 1651. Våbenhus fra 1712.

Lit.: Dietrichson, s. 394 (perioden 1263–1537); Bugge, s. 24, 33, 40, 41, 58, pl. 24–26 (ca. 1200–1250; muligvis fra den tidlige del af 1200-årene – men ombygget); Blindheim, s. 33, fig. 108–109 (sydportal fra 1000-årene); Hauglid, s. 47, 76, 90, pl. 56–58. (I sin nuværende form fra omkr. 1300, ældre portalplanker m.v.); Håkon Christie i Fortidsminne Årb. 1969, s. 80 (skibet med sydportal etc. bygget omkr. 1300 med genanvendelse af nordportalen og andet materiale fra bygning opført i 1100-årene).

RØLDAL (5), Hordaland.
Stolper – også mellemstolper – stillet på sten og med fodremme indtappet forneden. Oprindelig formentlig rektangulær plan, vægge afstivede med store kryds. Koret således måske senere. Restaureret ca. 1900 af ark. J. Z. Kielland. Afb. s. 19, plan s. 16.

Lit.: Dietrichson, s. 445–47 (middelalder); Bugge, s. 46–47, 56, fig. 109 (senere del af 1200-årene; ca. 1275–1300); Hauglid, s. 49, 64, 67, pl. 39 (antagelig fra først på 1300-årene).

SKIEN (5).
I Fylkemuseet for Telemark og Grenland findes stavkirkerester.

TORPO (4), Hallingdal.
Ifølge runeindskrift bygget af Torolf, som

også var nævnt i en runeindskrift i den nedrevne Ål kirke. Indre rejsning med 14 master, der har terningkapitæler og kraftige baser; oprindelige vægbænke; udvidet kor og apsis nedrevet 1880, de bevarede triumfbuestolper har rankesmykkede tromlekapitæler. Del af planke fra ældre kirke findes i Oldsaksamlingen, Oslo. Den store malede baldakin (med Kristus Majestas og Margaretalegende) har måske engang stået i koret. Tagrytter vist fra 1811. Afb. s. 17, tegninger s. 14–16.

Lit.: Dietrichson, s. 276–280 (som Ål, 1100-årenes anden halvdel, måske yngre); Bugge, s. 29, 46, 60, pl. 65–74 (tredie fjerdedel af 1100-årene); Phleps, s. 103, 105; Blindheim, s. 43-45 m.v. (ca. 1160–1175); Hauglid, s. 33, s. 77–90, pl. 84–93 (henimod midten af 1200-årene; Fortidsminne Årb. 1969, s. 16. IRN II, p. 181 f. 185.

TRONDHEIM (1).
Holtålen stavkirke fra Guldalen blev omkr. 1884 flyttet til Trondheim, Sverresborg. Afb. s. 11, plan s. 16.

Ingen indre rejsning; kor. Vestvæggen ny med portal fra Ålen. Hjørnestolperne – med kraftig kugleformet nedre afslutning – har vist oprindelig været indadhældende.

Lit.: Dietrichson, s. 390–91 (perioden 1152–1263); Bugge, s. 14–16, 24, pl. 31 (ca. 1050–1100, muligvis 2. halvdel af 1000-årene, udvidet anslagsvis ca. 1300); Phleps, s. 13, 17; Blindheim, s. 19–20, pl. 63 (Ålen-portal ca. 1100–1125); Hauglid, s. 9, 69, 74–76, pl. 54 (omkr. 1200 eller noget før, den tilflyttede portal fra Ålen antagelig fra slutningen af 1100-årene).

Kongelige Norske Videnskabernes Selskab har en fin samling stavkirkedele.

UNDREDAL (3), Sogn.
Lille stavkirke uden indre rejsning; oprindeligt kor nedrevet.

Lit.: Bugge, s. 24, 33 (ca. 1140); Hauglid, s. 67.

URNES (3), Sogn.
Indre rejsning på grundstokke, der tidligere har været fodremme, formentlig til en større bygning; 16 master med billedsmykkede terningkapitæler; kor (udvidet mod øst omkr. 1600 med lige afslutning muligvis i stedet for apsis), svale i vest (tidligere om hele kirken), senere tagrytter. To forskellige arter skæringer. Restaureret 1902 af ark. J. Z. M. Kielland og 1956–57 af bygmester O. H. Stadskleiv og ark. Kr. Bjerknes. Billeder side 25, 37–30, 60, tegninger s. 10 og 16.

Lit.: Dietrichson, s. 212–26 (næppe synderlig yngre end 1100, kan meget vel tilhøre sidste fjerdedel af 1000-årene); Bugge, s. 13–14, 18, 37, 38, 54, 55, pl. 10–17 (ældre Urnæsplanker fra omkr. 1060, nuværende kirke opført antagelig ca. 1130; ca. 1125–40); Phleps, s. 18, 32, 34, 144–47; Håkon Christie og Kr. Bjerknes i Fortidsminne Årb. 1958, s. 49–97; Carsten Svarstad om myntfund i Fortidsminne Årbok 1961, s. 117; Blindheim, s. 32–36 m.v. (ældre Urnæs-planker ca. 1050–70, nuværende kirke ca. 1140–50). Ole Klint-Jensen og David Wilson: Vikingetidens Kunst, 1965, s. 112–24. Fortidsminne Årb. 1969, s. 34–65; Hauglid, s. 10–15, 28, 33–80, pl. 1–13 (gamle skårne planker fra omkr. 1100, nuværende kirke rejst antagelig kort efter 1200). INR II, p. 178, 183 f. I Årbøger for Nord. Oldk. 1972 vil Knud J. Krogh publicere en afhandling om Urnes.

UVDAL (4), Numedal.
Stærkt udvidet og ombygget stavkirke med opr. midtsøjle. Korsarme i nord og syd, våbenhus og tagrytter fra 1720, spor af omgang. Opr. plan s. 16.

Lit.: Dietrichson, s. 410–13 (»Opdal«, langt nærmere år 1300 end år 1200, slutningen af 1200-årene); Bugge, s. 34, 40, 44, 47, pl. 88–91 (antagelig 2. halvdel af 1100-årene); Phleps, s. 80; Blindheim, fig. 192, 195 (1200-årene); Hauglid, s. 92–98, pl. 114–118 (midten af 1200-årene, vestre korsarm antagelig 1300-årene); Håkon Christie i Fortidsminne Årb. 1969, s. 30–33 (omkr. 1200, senere udvidet).

VÅGÅ (2), Gudbrandsdalen.
Rester af stavkirke med blændarkader (afb.

s. 61), indgår i bindingsværkskirke fra 1626–27; dragekampsportal er sat ind i kirkens søndre korsarm.

Lit.: Dietrichson, s. 228–33 (»Vaage«, må være opført mellem 1100 og 1150); Bugge, s. 16–17, 37, 49, pl. 32–35 (senere del af 1000-årene, måske fra begyndelsen af 1100-årene); Blindheim, s. 20–21, fig. 75–78, 163 (ca. 1100–1135); Hauglid, s. 42, s. 72–76, pl. 49–51 (slutningen af 1100-årene). IRN II, p. 186 f.

ØYE (3), Valdres.
Rekonstrueret 1953–65 med fire master, kor og apsis. Portalerne er kopier skåret af billedskærer Sundby efter original i Universitetets Oldsaksamling, Oslo. Arbejdet med genrejsningen ledet af konsulent Enger.

Lit.: Dietrichson, s. 369 (»Øie«, ubestemmelig alder); Bugge, s. 24, 35, 40 (ca. 1175–1200) i Fortidsminne Årb. 1954, s. 155–56, 1963, s. 152, 1964, s. 167, 1965, s. 145, 1966/67, s. 178; Hauglid, s. 76–77, pl. 62–63 (senere del af 1200-årene).

II. NORSKE STAVKIRKER OG PORTALPLANKER UDEN FOR NORGE

POLEN
Vang stavkirke fra Valdres blev 1841 flyttet til Brückenberg i Schlesien. (Indre rejsning med 4 master, kor, apsis).

Lit.: Dietrichson, s. 337–45; Bugge, s. 24, 35, 39, 40, 62–64 (ca. 1190(?)); Hauglid, s. 47, 76–78, pl. 72.

DANMARK
En portal fra Valdres blev 1861 købt til Museet for nordiske Oldsager i København, nu Nationalmuseet. Afb. s. 49, 51.

SVERIGE
Nordiska Museet i Stockholm har en samling af stavkirkefragmenter, som - fra 1972 - er deponeret i Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

LITTERATURHENVISNINGER

Den første større, samlede oversigt over Norges stavkirker og deres problemer er L. *Dietriechson:* De Norske Stavkirker, Kristiania og København 1892, genudgivet 1971 (med udførlige henvisninger til litteratur ældre end 1892). Af senere oversigtsværker skal nævnes: Anders *Bugge:* Norske Stavkirker, Oslo 1953, Hermann *Phleps:* Die norwegischen Stabkirchen, Karlsruhe 1958 og Roar *Hauglid:* Norske Stavkirker, Oslo 1969 (med bibliografi). Endvidere skal der – for skulpturens vedkommende – henvises til Martin *Blindheim:* Norwegian romanesque decorative Sculpture 1090-1210, London 1965. I Årbøger fra Foreningen til norske Fortidsminders Bevaring findes ikke blot en rig litteratur om stavkirker, men også årlige bibliografier.

Teorier om oprindelse og udvikling er at finde i de nævnte monografier og i arbejder af andre forfattere blandt hvilke N. Nicolaysen, J. Strygowski, Sune Lindqvist, Gerda Boëthius og Kristian Bjerknes må nævnes, samt i Olaf Olsen: Hørg, Hov og Kirke, Kbh. 1966 (med oversigt s. 209 fff.) Se endv. Gad Rausing i fornvännen 1968 og Knud J. Krogh i KUML 1970.

Det danske materiale er gennemgået af Elna Møller i Danmarks bygningskunst, 1963, jfr. samme og Olaf Olsen i Nationalmuseets Arbejdsmark 1961, hvori også Knud J. Krogh har skrevet om Hørning. Om Jelling se Hvem Byggede Hvad III, 1971 med henv. og – for de store syldstens vedk. – til Skalk 1966, nr. 2.

Om Lejre, se Harald Andersen i Nationalmuseets Arbejdsmark 1960, sml. E. Dyggve i Vejle Amts Årbog, festskrift 1955, s. 192 og Niels Gellerstedt i Fornvännen 1952, s. 54.

Til det danske materiale hører for så vidt det skånske, som bl.a. er behandlet i Emil Ekhoff: Svenska Stavkyrker, Stockholm 1914-18 samt i Ragnar Blomqvist og Anders W. Mårtensson: Thule Grävningen 1961, Lund 1963, og Monica Rydbecks nedenfor anf. arb.

Om det svenske materiale, som ikke er nærmere berørt i nærværende bog, skal iøvrigt henvises til Emil Ekhoffs nævnte bog og til Roar Hauglid: Norske stavkirker, 1969, hvori der tillige er givet en oversigt over træbygningsforekomster m.v. i det øvrige nordlige Europa.

Hovedværket om antikke romerske og middelalderlige germanske paladsformer er Karl M. Swoboda: Römische und romanische Paläste, 1919. Se end. Swobodas egen tilføjelse i Bolettino del Centro di Studi per la Storia dell'Architettura, 1957 (Palazzi antichi e medioevali).

Om klokketårne, se Elna Møller: Tømrede klokkehuse, Kbh. 1968. Om lyreopbygninger over tage, se Harald Langberg: Skorstenspiber, Kbh. 1968. Stavkirkernes højtrejste indre, den åbne tagstol, glukkerne i overvæggene og de symmetrisk anbragte vindfang er måske mindelser om højtudviklede »klimatiske« forhold i det aristokratiske byggeri, hvor kravene til opvarmning og behagelig luftfornyelse sikkert har været store.

Om »fundering« med pæle og om »stabbe« skal her blot henvises til Poul Nørlund: Trelleborg, Kbh. 1926, s. 30-33 og Harald Langberg: Clausholms Bygningshistorie, Kbh. 1958, s. 13. Om dyreornamentik og Lisbjerg-alteret, se Poul Nørlund: Gyldne Altre, Kbh. 1926 (nyudg. 1968), Ole Klint-Jensen og David Wilson: Vikingetidens Kunst, Kbh. 1965 samt Françoise Henry: Irish Art during the Viking Invasions 800-1020 A.D. (London 1967) og samme: Irish Art in the Romaneque Period 1020-1070 A.D. (London 1970).

Om farver, se Roar Havglid i Universitetets Oldsakssamling, Årbok 1937, Oslo 1938, s. 123, og – om malerkunst – Martin Blindheim: The Stave Church Paintings, Milano 1965 (med bibliografi).

Om »træformer« i sten se bl.a. Monica Rydbeck i Medd. från Lunds Universitets Hist. Museum 1944 og 1946 (Brågarp), M. Mackeprang: Jydske Granitportaler, Kbh. 1948, Thulegrävningen, Lund 1961, s. 206, Per Gjærder: Norske Pryd-dører fra Middelalderen, Bergen 1952, og Harald Langberg i KUML 1958 (Vitskøl).

I. C. Dahls venskab med C. J. Thomsen bevidnes af breve i Nationalmuseets arkiv. Molbech kæmpede for bevaringen af Sorø klosters ruin. Det er i den forbindelse bemærkelsesværdigt, at Dahl tegnede ruinen 1818 (jfr. V. Thorlacius-Ussing: I. C. Dahls tegninger fra Sorø, Soranerbladet maj 1959). Om Dahls og andre samtidiges syn på stavkirkerne se bl.a. Leif Østby: Med Kunstnarauge, Oslo 1969 og Maleren Martinus Rørbyes Rejsedagbog 1830, udg. af Georg Nygaard, Kbh. 1930. Diskussionen i 1830'erne, »Konstneres Dannelse«, arkitektur og stil er behandlet i Harald Langberg: Omkring C. F. Hansen, Kbh. 1950, s. 41 ff og samme: Danmarks Bygningskultur II, Kbh. 1955.

De fleste af bogens billeder er lånt i offentlige samlinger: Nationalmuseet København (NM), Riksantikvarens kontor, Oslo (RA) og Universitetets Oldsakssamling, Oslo (UO). Enkelte planer er gengivet efter tegninger tilhørende Foreningen til Norske fortidsmindesmerkers Bevaring, og nogle få fotografier er forfatterens (HL).

INDHOLD

Forord 5
En mærkelig historie 7
Stavkirkens tag og grund 9
Taget 9
Grunden 12
Kor og apsis 19
Drage og kors 20
Stavkirkens ydre historie 25
Den indre historie 33
Tårne af træ 47
Norge og Danmark 49
Sten og træ 59
Fortegnelse over norske stavkirker 63
Litteratur 68
Kort 71

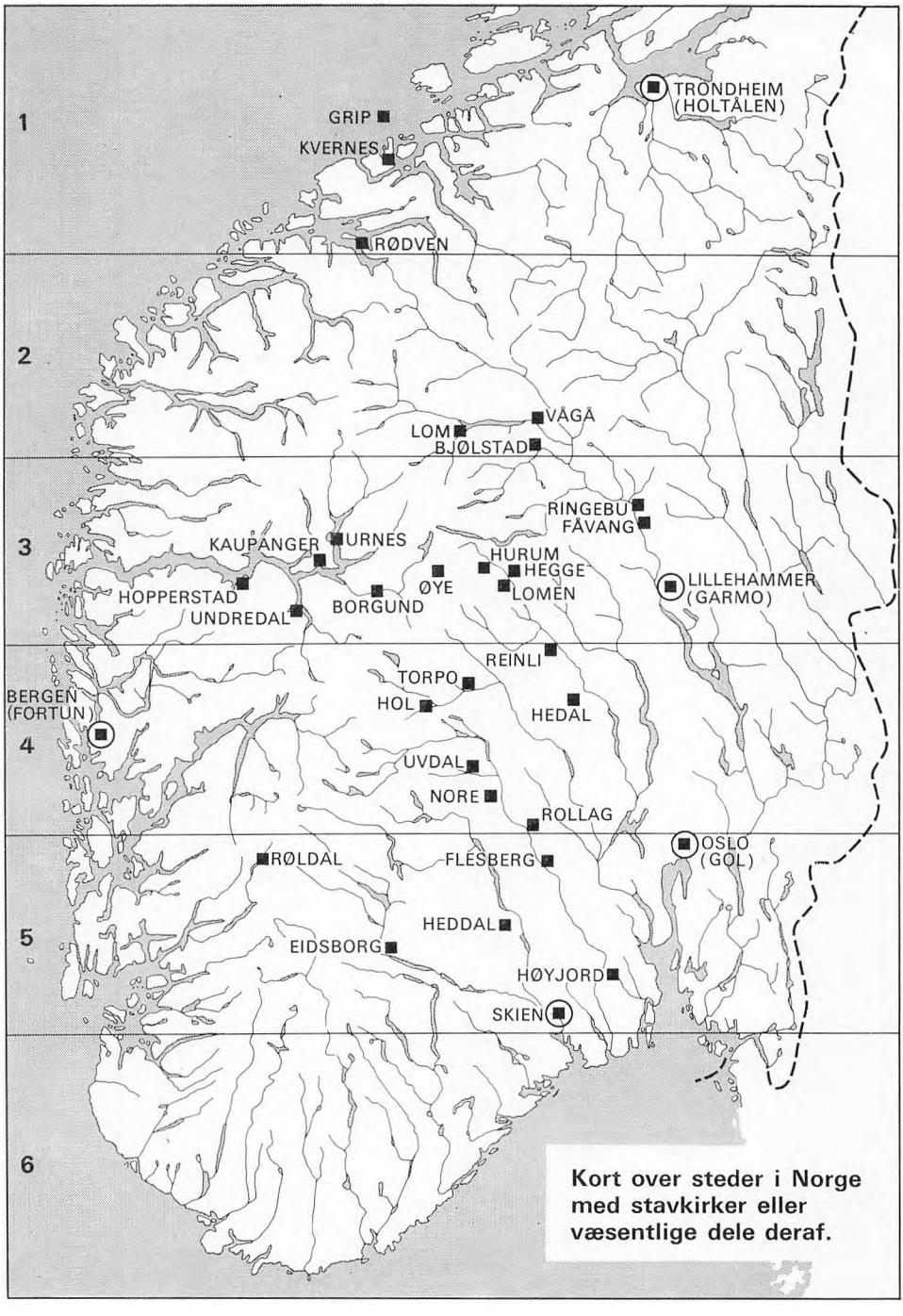

Kort over steder i Norge med stavkirker eller væsentlige dele deraf.

ISBN 87 91029 00 0 (indb.)

LANGKJÆR BOGTRYKKERI
KØBENHAVN